

ZABİTƏ TEYMURLU

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT LEKSİKASI

(türk ədəbi dili ilə ortaq sözlər)

Dərs vəsaiti

Qərbi Kaspi Universitetinin Tədris Metodik Şurasının 28 aprel 2017-cı il tarixli 7 sayılı iclasının protokolu ilə təsdiq edilmişdir.

Bakı - 2017

MÜƏLLİF:

F.ü.f.d. **Zabitə Məhəmməd qızı TEYMURLU**

ELMİ REDAKTOR:

professor **Elbrus İslam oğlu ƏZİZOV**

Bakı Dövlət Universiteti filologiya elmləri doktoru

RƏYÇİLƏR:

professor **Məhərrəm Əvəz oğlu MƏMMƏDOV**

Bakı Dövlət Universiteti, filologiya elmləri doktoru

dosent **Gülxanım Qüdrət qızı VƏLİYEVƏ**

Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

dosent **Adilə Yaqub qızı ƏSƏDOVA**

Qərbi Kaspi Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan dilinin dialekt leksikası (türk ədəbi dili ilə ortaq sözlər)" adlı dərs vəsaitində Azərbaycan dilinin formalaşması tarixi, Azərbaycan dilinin dialekt sistemi, Azərbaycan dili şivələrinin tədqiqi tarixi, Azərbaycan dili dialektlərinin fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri, qədim türk leksikasına əsaslanaraq Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində mövcud ortaq sözlərin leksik-tematik təsnifi, hər iki dildə təsadüf edilən ad, əlamət-keyfiyyət bildirən və hərəkət bildirən ortaq sözlər tədqiqata cəlb edilmişdir.

Qeyd olunan dərs vəsaiti ali məktəblərin bakalavr və magistr pillələrində Azərbaycan dialektologiyası, Azərbaycan dilinin tarixi, Türkologiyaya giriş, Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası fənlərinin tədrisində əhəmiyyətli ola bilər.

DİZAYN: İlham Əliyev

- Bakı Mühəndislik Universitetinin nəşri -

Formatı: A5, Həcmi: 80

Tiraj: 100 ədəd

© Zabitə Teymurlu, 2017

GİRİŞ

Oğuz qrupuna daxil olan türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin formalaşmasının tarixi qədimdir. Dilin tarixini xalqın tarixindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Azərbaycan dili Azərbaycanda qədimdən mövcud olmuş və sonralar bu əraziyə gəlmiş bir sıra türk qəbilə və tayfa dillərinin əsasında formalaşmışdır. Oğuz qrupuna daxil olan dillərin müxtəlif dövrlərdə qıpçaq, karluq dil qruplarının, eləcə də ərəb və fars dillərinin güclü təsirinə məruz qalması, ayrı-ayrı oğuz dillərinə təsir edən müxtəlif dilxarici amillərin olması onların fərdi xüsusiyyətlər kəsb etməsinə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan dili tarixi inkişafında aparıcı oğuz ünsürlərini qorumuş, özünəməxsus əlamətlər qazanmış, digər oğuz dillərindən (türk, türkmən, qaqauz) fərqlənən müstəqil bir dil kimi inkişaf etmiş və Azərbaycan xalqının milli dili kimi formalaşmışdır.

Müxtəlif dillərə aid leksik vahidlərin bu və ya başqa dildə aşkara çıxarılması, qruplaşdırılması, dil əlaqələrinin səbəblərini, formalarını öyrənmək bu gün də aktualdır. Tədqiqata cəlb etdiyimiz dillərin dialekt leksikası ilə ədəbi dilin müqayisəli-tarixi şəkildə öyrənilməsi, dil öyrənmədə ehtiyac duyulan uyğun və fərqli dil elementlərinin aşkar edilməsi türk dilçiliyinin maraq dairəsinə daxildir. Əlbəttə, türk xalqları ən geci orta əsrlərin sonlarından etibarən etnososial diferensiasiya prosesini başa çatdıraraq müstəqil, yaxud yarım-müstəqil xalqlar kimi formalaşdığından dilləri də bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir. Müxtəlif türk dövlətlərinin meydana gəlməsi, ictimai-siyasi ayrılma türk dillərində ümumi və fərqli cəhətlərin müəyyənələşməsinə səbəb olur. Bu zaman oxşar cəhətlərin varlığı bu dillərin yaxınlığını sübut edirsə, fərqli cəhətlər hər bir dilin özünəməxsus inkişaf yolunun olduğunu göstərir. Təqdim olunan əsər Azərbaycan dili dialektlərinin türk dili ilə orta və fərqli xüsusiyyətləri barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Dillərin qarşılıqlı təsirinin xüsusiyyətləri dil materialında öz əksini tapır.

Tədqiqat Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının türk ədəbi dilinin leksikası ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi sahəsində ilk araşdırmaadır. Bu səbəbdən aktualıq kəsb edən həmin mövzunun müqayisəli-tarixi səviyyədə öyrənilməsi, qohum dillərin tarixi inkişafı və müasir vəziyyəti haqqında bilik və təsəvvürləri xeyli genişləndirə bilər.

Müasir türk dilləri ümumi türk kökündən təşəkkül tapıb formalaşsa da, fonetik, leksik, qrammatik quruluşlarında tədricən müəyyən fərqli xüsusiyyətlər ortaya çıxmışdır. Ayrı-ayrı türk dillərinin tədqiqi zamanı qohum dillərlə ümumi və fərqli cəhətlərin ortaya çıxarılması tədqiq olunan dilin spesifik xüsusiyyətlərini daha da dərindən öyrənməyə geniş imkan verir. Azərbaycan dilinin dialektlərini türk ədəbi dili ilə qarşılaşdırmamızın səbəbi ortaq elementləri aşkar edərək bu iki dilin tarixi əlaqələrini, qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaqdır. Buna nail olmaqdan ötrü tədqiqatda aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur:

Azərbaycan dilinin formalaşması tarixinə nəzər salmaq; Azərbaycan dilinin dialekt sistemi haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq; Azərbaycan dili şivələrinin tədqiqi tarixini nəzərə çatdırmaq; Azərbaycan dili dialektlərinin fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək (türk dili ilə ümumi xüsusiyyətləri); qədim türk leksikasına əsaslanaraq Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində mövcud ortaq sözlərin leksik-tematik təsnifini vermək; hər iki dildə təsadüf etdiyimiz ad, əlamət-keyfiyyət və hərəkət bildirən ortaq sözləri tədqiqata cəlb etmək; Azərbaycan dili dialektlərində işlənən ortaq adların türk ədəbi dilindəki leksik paralellərini müəyyənləşdirmək; ilk olaraq məsələnin tədqiqi tarixinə nəzər salmaq; hər iki türk dilində aşkar etdiyimiz ortaq sözlərin yaxınlıq dərəcəsini və inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək; Azərbaycan dilinin dialekt leksikası ilə türk ədəbi dilində tədqiqata cəlb etdiyimiz ortaq leksik vahidlərin zənginləşməsində alınmaların rolunu müəyyən etmək tədqiqata cəlb olunmuş əsas məsələlərdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən və ya ədəbi dil üçün arxaikləşmiş bir sıra sözlər Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında öz işləkliyini saxlayır. Dialekt leksikasının qohum dillərin leksik materialları ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi mühüm elmi nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxarır. Bu əsər bir-birinə çox yaxın iki qohum dilin – Azərbaycan və türk dillərinin müstəqil inkişaf tarixində özünü göstərən spesifik xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılması baxımından faydalı ola bilər. Bir-birinə yaxın olan, tarixi kökləri ilə bir-birinə bağlı olan bu dillərin, müqayisəli şəkildə öyrənilməsi həm tarixi leksikologiya, həm tarixi dialektologiya, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın obyektini Azərbaycan dili dialektlərinin materialları təşkil edir. Tədqiqatın predmeti isə Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında ortaqların (türk dili ilə) fonoloq-leksik təhlilindən ibarətdir.

Türk dillərinin dialekt leksikasının onun ədəbi və ümumxalq dilinə, həmçinin qonşu türk xalqlarının ədəbi dillərinə və onların dialektlərinə münasibəti türkologiya elminin öyrənilməmiş sahəsinə aiddir. Bu baxımdan Azərbaycan dili dialektləri ilə türk ədəbi dilinin qarşılaşdırılması türk dillərinin daha dərinədən araşdırılması üçün faydalı ola bilər və bundan elmi mənbə kimi istifadə etmək mümkündür. Bu tədqiqat işinin Azərbaycan dilçiliyində, ümumi türkologiyada, habelə müqayisəli, çoxdilli lüğətlərin hazırlanmasında nəzəri və praktik əhəmiyyəti ola bilər.

Bu tədqiqatdan həmçinin ali məktəblərin bakalavr və magistr pillələrində Azərbaycan dialektologiyası, Azərbaycan dilinin tarixi, Türkologiyaya giriş, Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası fənlərinin tədrisində vəsait kimi də istifadə etmək olar.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKTLƏRİ

1.1. Azərbaycan dilinin formalaşması tarixinə dair

Türklərin dünya üzərində geniş bölgələrə yayılmaları nəticəsində, türk dilləri də özüylə mənşə baxımından yaxınlığı olan (yaxud olduğu guman edilən) və ya olmayan bir çox dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Bu əlaqə nəticəsində türk dilləri ilə başqa dillər arasında qarşılıqlı təsirlər ortaya çıxmış və türkcə bu dillərdən bir çox yabancı ünsürlər aldığı kimi, onlara da özündən bir çox şeylər vermişdir (97, 3). Bu gün türk dilləri çox geniş sahəni əhatə edir. Qərbdə Balkanlardan şərqdə Böyük Okeana, şimalda Şimal dənizindən, cənubda Tibetə qədər uzanan çox geniş bir ərazidə işlənməkdədir. Türk dilləri geniş bir coğrafiyada danışılan dillərdən olmasına baxmayaraq, bu dillər müqayisəli şəkildə indiyədək kifayət qədər araşdırılmamışdır. “Türk dilləri bir-birlərindən o qədər də ciddi fərqlənmir. Onlar həm genetik, tipoloji, həm də qrammatik quruluşları, əsas lüğət fondlarının ümumi olmaları ilə əlaqədar olaraq bir ailədə - türk dilləri ailəsində birləşə biliblər. Bu dil qrupunun, demək olar ki, hamısı bir-birlərini məhz elə bu ümumiliyə görə asanlıqla başa düşə bilirlər (çuvaş və yakut dilləri bir qədər istisnalıq təşkil edir)” (65, 30). Türk dilləri içərisində fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə daha yaxın olan Azərbaycan və türk dilləri müxtəlif coğrafi ərazilərdə, müxtəlif dövlətlərin tərkibində fəaliyyət göstərsələr də, hər iki dildə ümumi dil xüsusiyyətləri çoxdur. Bu ortaq dil elementləri əsrlər boyu qorunaraq müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Məhz elə bu xüsusiyyətlərə görə türk dilləri tarixən bir-biri ilə qohum olan, bir kökdən əmələ gələn dillər qrupuna aid edilir. Türk dilləri ümumi türk kökündən təşəkkül tapıb formalaşsa da, uzun illər boyu fonetik, leksik, qrammatik quruluşlarında müəyyən fərqli xüsusiyyətlər ortaya çıxmışdır. Ona görə də türk dillərinin hər biri, demək olar ki, fonetik, leksik, qrammatik cəhətdən özünəməxsus ümumiləşdirici əlamətlər əsasında qrup-

laşdırılır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan və türk dilləri türk dillərinin oğuz qrupuna daxildir. Bu baxımdan hər iki dildə uyğun xüsusiyyətlər çoxdur. Uyğun və fərqli dil xüsusiyyətlərini sıralamadan öncə Azərbaycan dilinin keçdiyi təşəkkül mərhələsindən bəhs etmək yerinə düşər.

Azərbaycan ərazisinə və ümumiyyətlə, Qafqaza türkdilli etnosların gəlməsini və yerli ictimai-tarixi şəraitə onların müdaxiləsini, adətən, V əsrdən sonrakı dövrlərə bağlayırlar. Z.Bünyadov V əsrdə indiki Azərbaycan ərazisində məskən salan çox böyük türk tayfalarından birinin Muğanda yerləşmiş hunlardan ibarət olduğunu və müasirləri olan tarixçilərin onları türk adlandırdığını qeyd edir (17, 157). “XI-XII əsrlər Azərbaycan xalqının formalaşması dövrüdür. Əvvəlki VI-VII əsrdə (V əsrdən – T.H.) burada məskun olan türk etnosları (hunlar, sivarlar, kaşkarlar, xəzərlər, bulqarlar) X-XI əsrlərdə oğuz, səlcuq, qıpçaq tayfalarının kütləvi nüfuzu ilə tamamlanır. Tədricən oğuz-səlcuq əsaslı ümumxalq Azərbaycan dili formalaşır, Şimali və Cənubi Azərbaycandakı Arran və Azəri dilləri assimilyasiya olunur”. T.Hacıyeva görə, V əsrdən Azərbaycan və Albaniya ərazisinə gələn türkdilli tayfalar burada ictimai-siyasi şəraitin formalaşmasında, etnik bütövlüyün təşəkkülündə xüsusilə fəal və həlləedici rol oynamışdır (31, 21-22).

E.Əzizov isə Azərbaycan türk dilinin yayılmasından bəhs edərək gəlmə türk tayfalarının rolunun həddən artıq şişirdildiyini, xalq dilinin formalaşmasında yerli türk etnoslarının rolunun demək olar ki, nəzərə alınmadığını, XI əsrdə gələn türklərin özlərinin də yerli təsirə (türk və ya qeyri-türk) məruz qaldıqlarını qeyd edir (27, 53). Z.Bünyadov bəzi tədqiqatçıların fikri ilə razılaşmayıb, türkləşmənin XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etməyin doğru olmadığını qeyd edir: “Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir, çünki onda yerli böyük və çox yığcam türk tayfalarının varlığına göz yumulur. Türkləşmə prosesi yalnız türk aborigenlərin cənubdan gələn oğuzlar və şimaldan gələn qıpçaqlarla qarışması nəticəsində, bu axırıncıların assimilyasiyasından sonra başlandı və getdikcə sürətlənib XI-XII əsrlərdə başa çatdı. Azərbaycan və Arran ərazisində müasir Azərbaycan millətini əmələ gətirən türkdilli Azərbaycan xalqının təşəkkül tapması ilə nəticələndi” (17,

256 -157). “Əlbəttə, Azərbaycan xalqının etnik və dil mənşəyinin türklüyünü qəbul etmək bu ərazidə müxtəlif sistemli etnosların varlığını, son dərəcə mürəkkəb etnik proseslərin baş verdiyini inkar etmir. Hətta türk-azərbaycanlıların antropoloji təkamülündə müxtəlif irqi-etnik qrupların iştirakı olmuşdur. Ancaq bu faktor epizodikdir; etnik çoxluq prinsipinə görə, azərbaycanlıların etnolinqvisitik inkişafı bütövlükdə türk məxrəcində gedib. Hətta yad təsir azərbaycanlının antropoloji təkamülü ilə müqayisədə, dilində (türk azərbaycanda) daha azdır və olanı da leksik səviyyədə qalmış, qrammatik quruluşuna girməmişdir” (16, 26). Z.Budaqova və T.Hacıyevin “Azərbaycan dili” əsərində assimilyasiya prosesi belə izah edilir: “Assimilyasiya ancaq ikidillilik şəraitində mümkündür ancaq ikidilli etnos assimilyasiyaya uğraya bilər, o da həmişə yox. Oğuz, qırpaq, sonra səlcuqi (bu da oğuzdur) dəstələrinin gəldiyi X-XII əsrlərdə Azərbaycanda fars və ərəb dilləri dövlət dilləri idi, bu dövlət dilləri gəlmələrin yerlilərin dillərini assimilyasiya etməsinə imkan verməzdilər” (16, 28).

Böyük Səlcuq dövləti türklərin tarix boyunca qurduqları ən qüdrətli dövlətlərdən biridir.

Səlcuqlular 24 oğuz qəbiləsindən qınıq boyuna mənsubdur. Oğuz türkləri X əsrdə Sırdərya (Ceyhun) ilə Xəzər dənizinin şərqə və Aral gölü arasındakı bölgədə yaşayarkən qınıq boyu da bu yerləri özünə məskən seçmişdi (93, 86). Qeyd etmək lazımdır ki, hələ səlcuq türklərinin axınlarından və Böyük Səlcuq imperiyasının meydana gəlməsindən çox əvvəl Azərbaycan qədim türk tayfalarının, o cümlədən oğuz türklərinin yaşadığı ümumi əraziyə daxil idi. Tarixi araşdırmalar oğuz türklərinin hələ Səlcuqlu dövlətinin quruluşundan əvvəl X-XI əsrlərdə olduqca geniş ərazidə yayıldığını göstərir (71, 43).

Ə.M.Dəmirçizadə ümumxalq dili əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşdırılması inkişaf etməsi dövrünü təqribən XI-XIII əsrlərdən başlanıb və XVIII əsrin sonlarına qədərki müddəti əhatə etdiyini qeyd edir (19, 101). T.Hacıyev Azərbaycan-türk ədəbi dilinin tarixini iki dövrə ayırır: “1. Yazıyaqədərki dövr; 2. Yazılı dövr. Müəllif qeyd edir ki, yazıyaqədərki dövr bütövlükdə təşəkkül tapmış Azərbaycan xalq dili tarixinin təxminən e.ə. II əsrdən eramızın VI əsrinə qədərini əhatə edir”. T.Hacıyev ədəbi dilimizin ikinci dövrünün

bir neçə mərhələdən ibarət olduğunu bildirir: “1) VII-XII əsrlər - “Dədə Qorqud kitabı”ndan Həsənoğluya qədər; 2) XIII-XVI əsrlər - divan ədəbiyyatı dilinin aparıcı dil kimi fəaliyyəti mərhələsi; 3) Milli ədəbi dilin yeni mərhələsi - XVII-XXI əsrlər” (32, 75, 90).

“Oğuzların Midiya-Albaniya (Azərbaycan) ilə bağlılığı ən yaxşı halda ilk orta əsrlərin sonlarına aid edilir, ən çox da bu tarixi səlcuqlarla (XI əsrdən) başlayırlar. Halbuki, dil faktları, ayrı-ayrı sözlərin morfonoloji təhlili, Azərbaycan şivələrinin faktlarına müraciət dilimizdə oğuzcanın çox qədimlərə getdiyindən xəbər verir” (32, 76).

Azərbaycan dili özünün tarixi inkişafında aparıcı oğuz ünsürlərini mühafizə etməklə özünəməxsus əlamətlər kəsb edərək Azərbaycan xalqının milli dili kimi formalaşmışdır.

“Səlcuqilər Azərbaycana tayfa kimi yox, dövlət faktı kimi, ordu-qoşun kimi gəlirlər. Gələn dövlət ordusunun əsgərləri qohumdilli olduğundan yerli camaatla tez qaynayıb-qarışır, qalıb evlənənlər, ailə quranlar, buranı ömürlük yaşayış yeri seçənlər olur” (16, 27). T.Hacıyev qeyd edir ki, azərbaycanlıların başqa oğuz dilləri ilə əlaqəsi yalnız ədəbi-yazılı səviyyədə gedib. Müasir dildə ən qədim oğuz qatı fonetik faktlarla daha güclü qalır (32, 76).

Azərbaycan dilinin formalaşmasına dair E.Əzizovun mülahizələri diqqəti xüsusilə cəlb edir: “Azərbaycan dilinin formalaşmasından bəhs olunarkən, nədənsə, Azərbaycan əhalisinin türkləşməsi məsələsi Azərbaycan dilinin yerli dil olması faktına qarşı qoyulur. Fikrimizcə, “türkləşməni” Azərbaycan dilinin gəlmə bir dil kimi formalaşması mənasında yox, Azərbaycan dilinin Azərbaycan ərazisində yaşamış müxtəlif xalqlar arasında ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi, Azərbaycan dilinin təsir dairəsinin genişlənməsi faktı kimi başa düşmək lazımdır. Gəlmə türk tayfaları yerli əhaliyə nəinki öz dilini verirdi, əksinə, onların öz dili yerli türkcəyə uyğunlaşdı. Deməli, dilin tarixində elə bir dövr yaranır ki, əvvəllər adacıqlar şəklində mövcud olmuş yerli türk tayfa dilləri tarixən həmin ərazidə məskun olmuş və ya sonradan gəlmiş müxtəlif etnoslar (qohum və ya qeyri-qohum) üzərində qələbə çalır, Azərbaycan dili geniş bir ərazidə əhali arasında ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Bu prosesdə bəzi yerli dillər və gəlmə dillər assimilyasiya olunur, lakin tamamilə

yox olub getmir, ya məhdud dairədə ünsiyyət vasitəsi olur (udin və tat dilləri kimi), ya da məğlub olan dil (məsələn, ərəb dili) qalib dildə öz izini saxlayır. Azərbaycan dilində assimilyasiyaya uğramış yerli dillərin izləri də özünü göstərməli idi. Bəlli olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilinin nə fonetik sistemində, nə də qrammatik quruluşunda indiyədək yad izə təsadüf edilməmişdir” (27, 18).

Səlcuq türklərinin gəlişinə qədər Azərbaycanda türk tayfalarının böyük kütlələrinin mövcud olması tarixi həqiqətdir.

“Azərbaycanlılar etnik və dil kökünə görə türk mənşəlidir. Bu türkcə heç bir başqa sistemli dilin assimilyasiyası deyil. Tarixin məlumat verdiyi bütün dövrlərdə Azərbaycan ərazisində türklərin varlığı söylənir. Sonralar dəfələrlə gələn türk qövmləri ölkədə onların sayını artırmışdır. Ərazimizdə türklər say artımı ilə başqa etnosları sıxışdırmış, kəmiyyətcə mütləq aparıcılıq qazanmış, ancaq irilixirdə heç bir dili assimilyasiya etməmişdir. Deyildiyi kimi, azərbaycanlıların etnik psixologiyasında başqasını mənəvi cəhətdən (dil də mənəvi faktordur) sıxışdırmaq keyfiyyəti olmayıb” (16, 27).

Oğuz qəbilələrinin birləşməsi nəticəsində müasir dörd dil – Azərbaycan, türkmən, qaqauz və türk dilləri əmələ gəlmişdir.

“Azərbaycan dili öz əlamətləri ilə gah türk və qaqauz dillərinə, gah da türkmən dilinə qarşı dayanır, bəzən isə əksinə, Azərbaycan dilinin xüsusiyyətləri ya türkmən, ya da türk və qaqauz dilləri ilə uyğun gəlir. Bundan başqa, həmin dillərin uyğun və fərqli cəhətləri ədəbi dillə dialektlər arasında da özünü göstərir. Türkcədə ədəbi dil xüsusiyyəti olan bir əlamət Azərbaycan dilində dialekt xüsusiyyəti sayılır və ya əksinə” (27, 281).

Məsələn, Azərbaycan dilinin Başkeçid, Borçalı şivələrində təsadüf etdiyimiz *sülük* sözünə türk ədəbi dilində də təsadüf olunur (7, 450): *Şimdi gidip yanağıma beş on sülük yapıştıracağım* (Faiq Rəşat) (70, 2873). Bu sözün ifadə etdiyi məna (zəli) hər iki türk dilində də eynidir.

Dalda// Dalday// Daldey sözləri Azərbaycan dili şivələrində (Bakı, Füzuli, Göyçay, Kürdəmir, Qax, Mingəçevir) “külək, yağış, gün tutmayan yer” mənasında işlənir: *Heyvannarı çek, daldada saxlagınən* (Bakı); *Yeydə daldada uturanda isdi güc eləmiy* (Qax); *Daldada düzəliv işdi:rik* (Füzuli); *Malçının bağı daldaydadı, onö:rə da meyvəni*

küləx` töx`mür (Çənbərək); *Ağacın altında daldey vardı* (Qazax); *Ojağı daldeyda qala* (Gəncə); *Bu yağış bizim əhdimizi kəsəjəx`*; *o qa:lığda daldey olar* (Şəmkir) (7, 112-113). Bu sözə türk ədəbi dilində *dulda* şəklində “bir yerin günəşdən, küləkdən və b. şeylərdən qorunan qismi, dalda, sipər” mənasında təsadüf olunur. Türk ədəbi dilində “səssiz, gözdən uzaq, tənha yer” mənaları da səciyyəvidir: (...) *hayli aralıqlı dut ağaçlarının ve kavakların duldasına yapılmıştı* (Musatafa N. Sepetçioğlu) (68, 764). Qədim türk dili abidələrində *dalda* > *dulda* şəklində işlənmişdir (107, 60). Qaracaoglanın dilində *dulda* sözü “himayə” mənasında işlənilib: *Yiğit duldasında yiğit saklanır/Muhannette gölge olmaz dal olmaz* (68, 764). Qeyd olunan mənaya türk dilinin Amasya, Kayseri, Niğdə, Adana ağızlarında da təsadüf olunur (121).

Dalda sözü türk dilinin əksər ağızlarında “küləkdən, günəşdən, yağışdan qorunmuş yer” mənasında işlənir (121). Əslində *dal* sözünü “arxa, dal” mənasında səciyyələndirmək olardı. Lakin dilçilər *dalda* leksik vahidini mongol-tunguz dillərinə aid edirlər. Mongol dilində *dalda* “dayaq”, *dali*- “bağlamaq, gizlətmək”, *daliqa* “bağlı yer, divar” mənalarını ifadə edir. Qədim türk dilində isə “bağlamaq, gizlətmək” mənaları *yaşur*- sözü ilə ifadə olunub. Türk dilində *yaşmaq* “üz örtüyü” mənasında işlənir. Bu nümunələrə əsaslanaraq E.V. Sevortyan *dalda~dalda*- sözünü ümumaltay leksikasına aid edir və mənsəcə türk olması görüşünə tənqidi yöndən yanaşır (117,138-139).

Əlliq//Əllix sözünə isə Azərbaycan dili şivələrində “ocaqdan isti qabı götürmək üçün parça, əsgir” (İmişli); “təndirdən isti çörəyi çıxartmaq üçün qolçaq” (Salyan); “təkbarmaqılı əlcək” (Bərdə, Borçalı, Qazax, Gədəbəy, Laçın) mənalarında təsadüf edilir: *Əllig çörək yapanda lazım olur* (Salyan); *Əlligi mə:, qazanı götürüm* (İmişli); *Əllyin dörd barmağı bir olur, baş barmaq ayrı olur* (Bərdə); *Əllix` yunnan toxunar* (Borçalı); *Əllix` siz qışda əzməy<gəzmək> olarmı, ə:arvad?* (Gədəbəy) (7, 159). Türk ədəbi dilində *əllik* sözünə təsadüf olunmur. Türk dili ağızlarında isə bu söz “əlcək, qalın iş əlcəyi” mənasını ifadə edir (122): *Eller, göbek üstünde, yok bir şey umrunda / Ellikten çıkmış eller, ekmek uğrunda* (Ziya Osman Saba «Eller»).

Azərbaycan ədəbi dilində işlənən *bildir* (keçən il), *sancaq* (yaxaya, başa sancmaq üçün adi və ya qiymətli metaldan düzələn müxtəlif ölçülü və formalı qadın bəzəyi) sözü isə türk ədəbi dilində iş-

lənmir. Lakin türk dilinin ağızlarında bu sözlərə təsadüf olunur: *bildir* sözünə “keçən il” mənasında Afyon ağızında; Bolu ağızında; Qars ağızında; Adana ağızında (120); *sancaq* sözünə isə “başa sancmaq üçün adi və ya qiymətli metaldan düzələn müxtəlif ölçülü və formalı qadın bəzəyi” mənasında Qars ağızında təsadüf olunur: *İki üç sancah al, başıma sancajam* (125). A.B.Ercilasun Qars bölgəsi ağızlarını həm etnik, həm də dialektik baxımdan Azərbaycanı Türkiyəyə bağlayan halqa adlandırır. Bu halqanın bir ucunun Ərzurum, Çoruh və Orta Anadoluya, digər ucunun Bakı, Naxçıvan, İrəvan, Ağbaba, Axılkələk, Tibilisi, Qazax, Borçalı və Axısqaya qədər uzandığını qeyd edir (76, 145).

Azərbaycan dili dialektlərini tədqiq etdiyimiz zaman dilimizdə mövcud olan türk mənşəli və alınma sözlərin bəzilərinə müasir türk ədəbi dilində gördüyümüz kimi eyni və ya fərqli mənalarda bu gün də təsadüf olunur. Ortaq türkcə sözlərə isə ümumi kontekstdən yanaşmaq daha məqsədə uyğundur. Fikrimizcə, oğuz-səlcuq mənşəli bu sözləri Azərbaycan və ya türk dillərinə xas sözlər adlandırma bilmərik. Necə ki, K.M.Musayev qeyd edir: “Əsl türk dialekt leksikasında, ümumxalq və ədəbi dildə olmayan sözlərin bir qismi mənşə etibarlı ilə milli söz ehtiyatlarından təşkil olunur, bunlar da ya leksikanın qədim qatlarına aiddir, ya dialektin özündə müstəqil şəkildə əmələ gəlmiş, ya da qonşu-qohum dillərin alınmalarından ibarətdir” (113, 39). Müəllifin fikrincə, belə sözlərin ayırd edilməsi müəyyən çətinliklər yaradır. Belə ki, bu dialekt leksikasının digər hissəsini bir qayda olaraq alınmalar təşkil edir. Bu sözlər ya qohum olmayan qonşu dillər, ya da qonşu olan qohum dillər vasitəsi ilə bu dilə keçmişdir (113, 39). Müəllif daha sonra qeyd edir ki, bir çox hallarda türk dillərinin qarşılıqlı təsir imkanlarının müəyyən edilməsində dialekt daşıyıcılarının bir-birilə əlaqələndirilməsinin konkret tarixi faktlarını təsbit etmək çox çətindir (və ya mümkün deyildir). Bu da mövcud əlaqələrin xronoloji sərhədlərini müəyyənləşdirməyə və əlaqəyə girmiş dillərin qarşılıqlı təsir prosesini təqib etməyə imkan vermir. Bu səbəbdən mütəxəssislər tarixən bir-birlərilə qarşılıqlı əlaqədə olan dillərdə yalnız ortaq elementlərin mövcudluğu faktlarını təsdiq etmək məcburiyyətində qalırlar (113, 40).

Xalqın keçmişi, inkişaf tarixi, malik olduğu dəyərlər dil vasitəsilə nəsilədən nəslə ötürülür. Dildə heç nə izsiz yox olub getmir. Bütün hadisə və proseslər xalq təfəkkürünün ifadəsi olan dildə yaşayır. Yazıya köçürülənlər əbədi daşlaşır, yazıda öz əksini tapmayanlar isə şifahi xalq ədəbiyyatı incilərində (folklorda), dialektlərdə qorunub saxlanılır. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, dildə mövcud olan sözlər tarixi yaşadan dəyərlərdir.

Belə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrimizdə öz əksini tapmış, həmçinin bu gün ədəbi dildən fərqli olaraq öz varlığını şivələrimizdə qoruyub saxlamış qədim türk sözləri tarixən ənənə xatirinə dilə gəlmiş lüğət vahidləri deyil, uzun əsrlərdən bəri ümumxalq Azərbaycan dilində işlək olan söz və ifadələrdir (37, 27).

1.2. Azərbaycan dilinin dialekt sistemi və şivələrin tədqiqi tarixi

Azərbaycan dili dialektlərinin böyük əksəriyyəti vaxtilə tədqiq edilmiş və həmin dialektlərə aid dəyərli əsərlər yazılmışdır. Əhməd Cəfəroğlu türkiyat məsələlərinin, xüsusilə də Azərbaycan dilinin tədqiqində Məhəmməd Əli Mirzə Kazımbəyin müstəsna xidmətləri olduğunu qeyd edir. “Türk dili haqqında araşdırmaların son dərəcə ibtidai vəziyyətdə qaldığı bir zamanda Azəri ləhcəsi ilə bağlı kimsənin məlumatının olmadığı bir dövrdə Mirzə Kazımbəy bu sahəni özünə bir elmi fəaliyyət meydanı seçmiş və ilk Azəri ləhcəsi qrammatikası ilə müqayisəli türk dili qrammatikasını yaratmışdı. Mirzə Kazımbəyin 1839-cu ildə Qazanda nəşr edilən “Türk-tatar dilinin qrammatikası” adlı əsəri türk dilinin tarixinin öyrənilməsi üçün bir açar rolunu oynamaqdadır” (18, 314, 316). Qeyd olunan əsərində Qazan tatarlarının dilini tədqiq edən Mirzə Kazımbəy ilk dəfə elm aləmində Azərbaycan dili məsələlərindən bəhs etmiş və beləliklə, ilk müqayisəli türk dilləri tədqiqatına başlanılmışdır.

Dilçiliyimizin bir qolunu təşkil edən Azərbaycan dialektologiyası sahəsində də xeyli işlər görülmüş, maraqlı araşdırmalar aparılmışdır. Azərbaycan dili şivələrini öyrənmək və bunların lüğətini toplamaq məqsədi ilə tədqiqatçılar tərəfindən 1924-cü ildən 1930-cu ilədək 60 minə yaxın dialekt sözü toplanmışdır. Bu sahədə qazanı-

lan uğurlar birdən-birə əldə edilməmişdir. Bu baxımdan N. İ. Aşmarinin Azərbaycan dialektologiyasına xidmətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. 1924-cü ildə Azərbaycanı öyrənən və tədqiq edən cəmiyyətin tapşırığı ilə N. İ. Aşmarin Azərbaycan xalq dili şivələrinin lüğətinin tərtib edilməsi üzrə proqram və göstərişlər əsasında başqa şivələrin də öyrənilməsi başlanır. Məhz bundan sonra Azərbaycanın müxtəlif rayonlarından dialektoloji material toplanışı davam etdirilmişdir. Bu işin yekunu olaraq, 1930-1931-ci illərdə “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti”nin birinci cildinin iki hissəsi nəşr olunmuşdur. Azərbaycan dili dialektlərinin sistemli şəkildə tədqiq edilməsinə 1932-ci ildən başlanılmışdır. Azərbaycan dialektologiyasının yaranması, inkişafı və bir elm sahəsi kimi formalaşması akad. M. Şirəliyevin adı ilə bağlıdır. Onun 1941-ci ildə namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi və Elmi Şura tərəfindən yüksək qiymətləndirilib birbaşa filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə layiq görülən “Bakı dialekti” əsəri nəinki Azərbaycanda, həmçinin türkdillli respublikalarda da dialektoloji tədqiqatlar üçün bir nümunə rolunu oynamışdır. Görkəmli alim iki hissədən ibarət olan “Azərbaycan dialektologiyası” adlı əsəri ilə Azərbaycan dialektologiyası sahəsində yeni bir mərhələ açmışdır. Bu əsərin I hissəsi 1942-ci ildə eyni adla, II hissəsi isə “Qazax dialekti haqqında ümumi obzor” adı ilə 1943-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bu əsərin I hissəsində dialektologiya elminin bir sıra ümumi məsələlərindən bəhs olunmuş, ilk dəfə olaraq Azərbaycan dialektlərinin təsnifi verilmişdir. II hissədə isə Qazax dialektinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri açıqlanmışdır.

1945-ci ildə Azərbaycan EA yarandıqdan sonra keçmiş Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda fəaliyyət göstərən Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində elmi-tədqiqat işləri canlanmağa başlamışdır. Beləliklə, Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində dialektlərin həm monoqrafik yolla öyrənilməsi davam etdirilmiş, həm də dialektoloji lüğət tərtibi üçün proqram və sorğu vərəqələri hazırlanıb çap olunmuşdur. Bu proqram əsasında Azərbaycanın əksər rayonlarından zəngin dialektoloji materiallar toplanmışdır. Toplanmış materiallar əsasında şöbə işçiləri tərəfindən 1955-ci ildə “Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri”, 1962-ci ildə “Azərbaycan dilinin

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri”, 1967-ci ildə “Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri” əsərləri yazılmış, 1964-cü ildə Azərbaycan, EA nəşriyyatı tərəfindən bir cildlik “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti” çap olunmuşdur. Lüğət 6300 sözü əhatə edir. Dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi sonrakı dövrdə davam etdirilmiş, 1991-ci ildə Dilçilik İnstitutunun direktoru, prof. A.A. Axundov Türkiyə Respublikası Türk Dil Qurumunun rəhbərliyi ilə danışıqlar apararaq, dialektoloji lüğətin Türkiyədə Türk Dil Qurumu hesabına çap olunması üçün razılıq əldə etmişdir. “Azərbaycan dialektoloji lüğəti”nin 1-ci cildi 1999, 2-ci cildi isə 2003-cü ildə Ankarada nəşr olunmuşdur. “Azərbaycan dialektoloji lüğəti” təkmilləşdirilmiş şəkildə 2007-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bu lüğət bu vaxta qədər çap olunmuş dialektoloji lüğətlər içərisində mükəmməlliyi və söz ehtiyatının zənginliyi ilə fərqlənir. Lüğətə S.Behbudov, Z.Xasıyev, K.Quliyeva, K.İmamquliyeva, G.Binnətova və Ş.Məmmədov tərəfindən 2500-ə qədər yeni söz əlavə olunmuş, leksikoqrafik tədqiqat Zəngibasar, Şərur, Yardımlı, Təbriz, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər, Balakən, Qax, Zaqatala və başqa şivələrdən toplanmış yeni sözlər hesabına zənginləşdirilmişdir.

Dialektologiya dilçilikdə bu və ya digər bir dilin dialektlərini öyrənən bölmədir. Azərbaycan dili dialektlərinin tədqiqinə başlamazdan əvvəl dilin dialekt üzvlənməsi məsələsini nəzərdən keçirək.

Azərbaycan dili dialektlərinin təsnifatını M. Şirəliyev tarixi-coğrafi prinsipə əsaslanaraq vermişdir. Həmin təsnifatda dialektlər 4 qrup ətrafında cəmlənir: şərq qrupu, qərb qrupu, şimal qrupu və cənub qrupu.

M. Şirəliyev dialektlərin şərq qrupuna Quba, Bakı, Şamaxı dialektlərini, Muğan və Lənkəran şivələrini, qərb qrupuna Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektlərini və ayırım şivəsini, şimal qrupuna Şəki dialektini və Zaqatala-Qax şivəsini, cənub qrupuna isə Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektlərini və Yerervan şivəsini daxil edir, səciyyəvi fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri göstərir (58, 16-21).

Azərbaycan dilçiliyində geniş yayılmış bu təsnifatın nöqsanlı cəhətləri də var. Bu nöqsanları vaxtilə bəzi alimlər (M.Hüseynzadə, İ. Abdullayev, A.Hüseynov və b.) görmüş və tənqid etmişlər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, son illərə qədər Azərbaycan dilinin dia-

lekt bölünməsinə M. Şirəliyevin bölgüsü əsas götürülmüşdür. Son illərdə E.Əzizov elmi şəkildə əsaslandırılmışdır ki, M.Şirəliyevin təsnifatı Azərbaycan dilçiliyinin müəyyən bir mərhələsi üçün məqbuldur, bütünlükdə isə bu bölgü dilin dialekt bölünməsinə dolğun şəkildə əks etdirə bilməməsi baxımından bir sıra qüsurlara malikdir (25, 94). M.Şirəliyevin təsnifatının nöqsanlı cəhətlərindən danışarkən, əsasən, aşağıdakıları göstərmək olar: M.Şirəliyevin təsnifatında əsas etibarilə Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki şivələr əhatə olunur, başqa ərazilərdəki şivələr isə kənar qalmışdır; Azərbaycan dili şivələrinin cənub qrupuna Yerevan şivəsi aid edilir, Ermənistan vaxtilə azərbaycanlıların yaşadığı digər ərazilərin şivələri isə (Göyçə, Böyük Qarakilsə, Hamamlı, Dağ Borçalısı, Dərələyəz, Qarakilsə, Qafan və s.) kənar qalır. E.Əzizov Azərbaycan dilinin indiki Ermənistan ərazisində tarixən mövcud olmuş şivələrini (Göyçə mahalında, Böyük Qarakilsə, Hamamlı, Karvansaray və Dağ Borçalısı (Calaloğlu, Barana) bölgələrində yaşamış azərbaycanlıların şivələri Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinin Qazax-Borçalı şivələrinə uyğun olduğunu qeyd edir (27, 297). M.Şirəliyevin əvvəlki bölgüsündə Dərbənd şivəsi olduğu halda, sonralar bu şivə təsnifatdan çıxarılır. Məlumdur ki, dilin dialekt bölünməsi zamanı qarşıqoyulan əlamətlər əsas götürülməlidir, yəni dialekt qrupları üçün səciyyəvi olan əlamətlər bir-birindən fərqlənməlidirlər. Bu səbəbdən Dərbənd-Tabasaran şivələrinin spesifik xüsusiyyətləri həmin şivələri şimal-şərq ləhcəsinin daxilində ayrıca bir şivə qrupu kimi (Dərbənd qrupu) fərqləndirməyə imkan verir (27, 294).

Şivə məhəlli dialektlərin daha bölünə bilməyən ən kiçik vahididir. O, bir və ya bir neçə yaşayış məntəqəsi sakinlərinin nitqində meydana çıxır. Başqa sözlə deyilsə, şivə dilin ərazi cəhətdən birləşmiş kiçik kollektivin ünsiyyətində işlədilən növüdür. Əsas dil xüsusiyyətləri yaxın və ümumi olan bir neçə şivələr qrupu əmələ gətirir. Məsələn, Muğan şivələri qrupu, Naxçıvan şivələri qrupu və s.

Ləhcə dilin dialekt bölünməsinin ən böyük vahididir. Ləhcə dilin öz aralarında digər şivələrdə olmayan bir sıra ümumi əlamətlərlə əlaqələnmiş şivə qruplarını birləşdirən böyük hissəsidir. Geniş bir ərazini əhatə edən ləhcələr dilin qarşıqoyulan ərazi hissələri şəklində fərqlənir, dilin tərkib hissələrini təşkil edirlər.

Dialekt –şivə, şivələr qrupu və ləhcəni ifadə etmək üçün işlədilən termdir. *Dialekt* termininin şivədən böyük, ləhcədən kiçik dil vahidi mənasında anlaşılması dilçilikdə artıq köhnəlmişdir. M. Şirəliyev *dialekt* terminini dilin *dialekt* bölünməsinin əsas vahidlərindən biri kimi işlədir, halbuki, *dialekt* termini ümumiyyətlə dilin məhəlli formasını bildirən bir termin olduğu üçün ondan həm şivə qrupunu, həm də ayrıca bir ləhcəni ifadə etmək üçün istifadə etmək olar. Yunanca “danışq, şivə” mənasını verən *dialekt* termini bölünməzlik xarakterinə malikdir (27, 297).

Dialekt anlayışı altında dilçilikdə dilin məhdud ərazidə işlədilən növü nəzərdə tutulur. Dildə *dialekt* fərqlərinin əmələ gəlməsinin əsas səbəbi dil birliyinin müxtəlif qruplaşmalarının nisbi təcrid olunması və əlaqənin zəifləməsidir. Bu cəhətdən ünsiyyəti çətinləşdirən amillər sırasında fiziki-coğrafi qəbildən olan amillər (dağ silsilələri, su mənbələri, meşə massivləri, səhrələr və s.) daha aparıcıdır. Ümumiyyətlə, *dialekt*lərin fərqlənməsində ərazi amili əsasdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq E.Əzizov Azərbaycan dilinin *dialekt*lərini 3 *dialekt*tə (ləhcəyə) bölür: şimal-şərq ləhcəsi; qərb ləhcəsi, yaxud orta ləhcə; cənub ləhcəsi.

E.Əzizovun təsnifatına görə, dilimizin şimal-şərq ləhcəsi Bakı-Şamaxı, Muğan, Quba-Xaçmaz, Dərbənd bölgələrinin şivələrini əhatə edir. Bu ləhcə də 3 şivə qrupuna ayrılır: 1) Şamaxı-Bakı; 2) Quba-Xaçmaz; 3) Dərbənd.

Qərb(orta ləhcə) ləhcəsi Gəncə-Qarabağ, Qazax-Şəmkir, Gədəbəy-Daşkəsən regionlarının və Gürcüstanın Borçalı regionunun şivələrini əhatə edir. Ermənistan Respublikası üzrə keçmiş Göyçə, Pəmbək (Böyük Qarakilsə, Hamamlı) mahalları və Dağ Borçalısı azərbaycanlılarının şivələri də bu ləhcəyə aiddir. Qərb ləhcəsi 3 şivə qrupuna bölünür: 1) Qarabağ; 2) Qazax-Borçalı; 3) ayrım şivəsi (Gədəbəy, Daşkəsən rayonlarının ərazisində).

Cənub ləhcəsi Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan, İrəvan və Lənkəran regionlarının şivələrini əhatə edir. Cənub ləhcəsində bir neçə şivə qrupu fərqlənir: 1) Təbriz; 2) Ərdəbil; 3) Zəncan; 4) Urmiya; 5) Naxçıvan və s. (27, 277).

E.Əzizov əsas ləhcələrdən başqa keçid tipli(qarışıq, aralıq) şivələri də göstərir. “Keçid şivə termini həm eyni bir dilin ərazi cəhətdən əlaqədə olan iki dialektinin sərhəd zonasındakı şivələrə, həm də iki qohum dilin sərhəddində yerləşmiş şivələrə aid edilə bilər” (27, 304). “Ayrı-ayrı dillər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu kimi, bu və ya digər dil tərkibindəki dialektlər də qarşılıqlı münasibətdə olur. Dialektlər arasındakı belə qarşılıqlı təsir və əlaqə özünü daha aydın şəkildə keçid şivələrində göstərir”. Yəni orada A.Vəliyev qeyd edir ki, keçid şivələrinin qərb, şərq və şimal qrupları ilə ədəbi dil arasında körpü mövqeyində durduğunu müəyyənləşdirmək olur. Müəllif şərq qrupu ilə qərb qrupu arasında Göyçay keçid şivələrinin, qərblə şimal arasında Ağdaş keçid şivələrinin, qərblə cənub arasında isə Cəlilabad (Astraxanbazar) Yardımlı keçid şivələrinin mövcudluğundan bəhs edir (61, 3).

Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgələrinin şivələri E.Əzizovun təsnifatında qarışıq tipli şimal-qərb şivələrinə, Ağdaş, Göyçay, Ucar, Zərdab rayonlarının ərazilərində, cənub-şərqdə Cəlilabad, Biləsuvar rayonlarının ərazilərində, nisbətən cənub-qərbdə Araz çayından şimalda Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, rayonlarının ərazilərində əsas ləhcələr arasında yerləşən şivələr keçid (aralıq) şivələrə aid edilir və müxtəlif ləhcələr üçün səciyyəvi olan fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlər göstərilir (27, 278).

M.Şirəliyevin bölgüsündə şimal qrupu dialekt və şivələri adı altında Nuxa dialekti, Zaqatala-Qax şivələri verilir. E.Əzizov isə bu şivələri (Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən) dilimizin qarışıq tipli şimal-qərb şivələrinə aid edir (27, 290).

Məlumdur ki, Azərbaycan dili şivələrinin təsnifatında, əsasən, coğrafi prinsip əsas götürülür. Coğrafi baxımdan Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarının şivələrini dialektlərin şimal-qərb qrupuna aid edilməsi daha düzgündür. Çünki bu rayonlar ərazi baxımından şimalda deyil, bir qədər şimal-qərbdə yerləşir.

Əgər şimal-qərb şivələrinin dil xüsusiyyətlərinə nəzər salsaq, görərik ki, bu zonanın dialekt xüsusiyyətləri başqa ləhcələrlə qarşı-qoyulma yaratmır, əksinə, burada həm qərb, həm şimal-şərq, həm də cənub ləhcəsi üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər özünü göstərir.

Doğrudur, şimal-qərb şivələrində qədim, yerli xüsusiyyətlər də qorunub saxlanır. Lakin bu zonanın şivələri dil xüsusiyyətləri baxımından daha çox qarışıq xarakterdə olduğundan E.Əzizov öz təsnifatında həmin şivələri əsas ləhcə kimi ayıra bilmir, qarışıq tipli şimal-qərb şivələri kimi verir. “Dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq xarakterdə olan şimal-qərb şivələri (Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən) əsas etibarilə yerli əhalinin şivələri ilə gəlmələrin dialektinin əlaqəsi nəticəsində formalaşmışdır. Bu şivələr bir sıra yerli əlamətlərlə yanaşı (şimal xüsusiyyətləri, spesifik intonasiya, substrat elementlər) Azərbaycan dilinin qərb və cənub ləhcələri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərə də malikdir. Bu şivələr fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri baxımından qarışıq xarakterdə olduğundan dildə xüsusi ləhcə əmələ gətirmir” (27, 278).

Bir sözlə, dialektlərimizin lüğət tərkibi dilimizin ən qədim dövrlərinə aid söz və ifadələri mühafizə edib saxlayan zəngin və dəyərli leksik qatlara malikdir. Musa İslamov dialektlərimizin leksikasını zəngin xəzinə adlandırır. O, bu xəzinəni tədqiq edib öyrənmənin həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən əhəmiyyətli olduğunu qeyd edir (40, 180).

Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir və bu dilin özünəməxsus dialektləri vardır. Göründüyü kimi türk dilinin dialektləri heç də Azərbaycan dili, türkmən dili, qırğız dili deyil. Bu dillər müstəqil respublikaların müstəqil dilləridir.

1.3. Azərbaycan dili dialektlərinin fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri

Məşhur fəlsəfəçi Konfitsuya sual vermişlər: “Bir ölkənin idarə edilməsini üzərinizə alsaydınız, öncə nə edərdiniz?” O, bu suala belə cavab vermişdir: “Öncə dili düzəldərdim. Çünki dil nöqsanlı olarsa, sözlər düşüncəni yaxşı ifadə edə bilməz. Düşüncə yaxşı anlaşılmazsa, edilməsi lazım olan şeylər yaxşı edilməz, vəzifələr yaxşı yerinə yetirilməz. Vəzifələr lazımı şəkildə yerinə yetirilməzsə, adətlər və mədəniyyətlər pozular. Adətlər və mədəniyyətlər pozularsa, ədalət yanlış yola düşər. Ədalət yolundan çıxarsa, çaşqınlıq içinə düşən xalq nə edəcəyini, işin haraya varacağını bilməz. Deməli, cəmiyyətdə heç bir şey dil qədər əhəmiyyətli deyil”.

Belə bir cavabla dilin insan həyatında nə qədər önəmli rol oynadığını anlatmışdır.

İki insanın bir-birini anlaması zamanı dilin mühüm və əsas yeri olduğu kimi, cəmiyyətin, millətin və millətlərarası anlaşmanın da əsasını dil təşkil edir. Bu gün eyni bir dil ailəsində olan və eyni bir qrupu təmsil edən insanların arasındakı ən önəmli ünsiyyət yenə dildir. İki dilin düzgün işlədilməsi həmin dillərin öz qanunları əsasında öyrənilməsindən asılıdır. Çünki hər dil öz qanunları içərisində və bu qanunlara əsasən öyrənilir. M.Erginin ifadəsi ilə: "Dil, insanlar arasında anlaşma yaradan təbii bir vasitə, öz qanunları olan, bu qanunları içərisində yaşayan, inkişaf edən canlı bir varlıq, milləti birləşdirən, qoruyan və onun malı olan sosial bir müəssisə, səslərdən yaranmış nizamlı bir varlıq, lap qədim zamanlardan ortaya çıxmış gizli anlaşmalar və sözləşmələr sistemidir" (79, 3).

Dünyada təxminən dörd min dil mövcuddur. Çin, hind, ispan, ingilis, fransız, rus və türk dilləri bu dillər içərisində ən çox istifadə olunanlarıdır. Bu da türk dilinin dünya dilləri içərisində nə qədər böyük bir əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərən amildir.

Johan Vandewalle 32 dil bildiyinə görə "Babil Dünya Mükafatı"-na layiq görülmüşdür. Bildiyi dillər içərisində türk dilinə böyük maraq göstərən Johan Vandewallein bu xüsusda fikirləri maraq doğurmaya bilməz. "Uzun zaman türk dilinin qaydalar sisteminin işləkliliyini incələdikcə onun bir şahmat oyununa bənzədiyinin şahidi oldum. Şahmat qaydaları sadə və az gedişlidir. Qısa bir zamanda öyrənilməsi mümkündür. Yeddi yaşında olan uşaq belə şahmat oynamağı öyrənə bilər. Əsası sadəliyə dayanan bu oyunu oynayan insan heç bir zaman sıxıntılarla qarşı-qarşıya qalmaz. İstədiyi qədər oynayır. Çempion olmaq üçün insandan yüksək qabiliyyət və bacarıq tələb olunmur. Bütün bunlardan yola çıxaraq əslində şahmat oyununun ideal bir oyun olduğu söylənilə bilər. Eyni bənzərliyin türk dilinin qrammatik quruluşunda olması bu dilin ən vacib xüsusiyyətlərindəndir" (83, 17).

Azərbaycan dili dialektlərinin fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1. Azərbaycan dili dialektlərində söz əvvəlində dilarxası, növlü, kar *x* samitinin mövqeyində türk dilində olduğu kimi *h* boğaz samitinin işlənməsinə Ordubad və Yardımlı şivələrində təsadüf edilir: *horuz, hermən, hurcun, hala* (Ord.), *harman, hortdan, hurcun, hiyar, hasta* (Yar.-Telavar, Üzü, Ostayır) (27, 267). Azərbaycan dilində *x* samiti ilə başlayan və bitən sözlər türk dilində *h* və ya *k* samiti ilə, sözün ortasında isə həmin samitlərdən başqa bir də *ş* samiti ilə işlənir. Hər üç samit *x* səsinə nisbətən daha kardır: *haber* «xəbər», *çok* «çox», *arşiv* «arxiv».
2. Azərbaycan ədəbi dilində ahəng qanununa tabe olmayaraq, sözün əvvəlində *i* səsi gəldiyi halda, Qazax, Gəncə dialektlərində və Qarabağın bəzi şivələrində *ı* səsi özünü göstərir. Məsələn, *ışix, ilxi, ıldırım* və s. (59, 56). Türk dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq sözün əvvəlində *ı* saitinin işlənməsi normal haldır: *ışık* “ışığı”, *ıraq* “ıraq”, *ısı* “istilik”.
3. Azərbaycan dili dialektlərində (xüsusən Zaqatala-Qax şivəsində) *y* səsinin artımı qabarıq şəkildə özünü göstərir. Naxçıvan və qərb dialektlərində də *y* səs artımının izlərinə təsadüf edilir. Qazax dialektində söz əvvəlində *y* səsi möhkəm deyil. Lakin Qazax dialektinin əhatə etdiyi rayonların bəzi kənd şivələrində *y* səsinin artımı müşahidə olunur: *yuldurum // yıldırım, yılxı* (Zaqatala, Qax) (59,94). Türk dilində bəzi sözlərdə söz başında qədim fonemlərdən olan *y* saxlanmışdır. Azərbaycan ədəbi dilində isə bunlar səs düşümünə uğramışdır: *yıldırım* “ıldırım”, *yıldız* “ulduz”, *yılxı* “ılxı”.
4. Azərbaycan dilində çoxhecalı və bəzi təkhecalı sözlərin sonunda işlənən *d, b, g, c* cingiltili samitləri tələffüz zamanı karlaşır, yəni kar qarşılığı ilə deyilir. Bu cür sözlər türk dilində *d, b, g, c* samitləri kar qarşılıqları olan *t, p, k, ç* qarşılıqları ilə yazılır və tələffüz edilir. Bu hala Azərbaycan dili dialektlərində də təsadüf edilir. Məsələn, *kitab* (Naxçıvan, Ordubad, Ağdam, İrəvan, Zaqatala, Muğan), *hesap, məktup, qulup, məktəp* (Muğan, Naxçıvadan, Ordubad); *dört, qurt, süt, arvat, noxut, palıt, bulut* (Qazax, Gəncə, Qarabağ, Şərur, Naxçıvan, Ordubad, Muğan) və s.(59, 89, 90).

5. Qərb ləhcəsinin şivələrində bəzi sözlərdə söz əvvəlində dilarxası *ɣ* samitinə təsadüf edilir: *ɣış, ɣuş, ɣutu* (Qazax, Borçalı), *ɣifil* (Tovuz, Borçalı), *ɣuş, ɣifil, ɣısır* (Şəhur)(27,267). Bu hala türk ədəbi dilində də təsadüf edilir: *kış, kuş, kutu, kısır və s.*
6. Azərbaycan dilinin Ayrım, Şəmkir, Tovuz, Qazax, və Borçalı şivələrində, eləcə də adacıqlar şəklində bir sıra rayonların (Şəhur, Sədərek, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Zəngilan, Bakı, Salyan) bəzi kənd şivələrində ismin təsirlik halında saitlə qurtaran sözlər *-yı* şəkilçisini qəbul edir: *qarıyı, dəriyi, quzuyu, sürüyü* (Qazax), *almeyi//almayı, qonşuyu, kişiyi* (ayrım) (27, 268). Bu hala türk ədəbi dilində də təsadüf edilir: *elmayı, kapıyı, deriyi, kuzuyu, sürüyü, komşuyu, kişiyi və s.*
7. Feilin bacarıq şəklinin inkarının *-amma, -əmmə* şəkilçiləri ilə ifadəsinə Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində təsadüf edilir: *yazammadı, görəmmədi, qaçammaz, üzəmməz* və s. (59, 21). Türk dilində də feilin bacarıq forması *-ama, -eme* şəkilçisi ilə ifadə olunur: *yazamadı, görəmedi, qaçamadı, yüzəmedi və s.*
8. Qərb ləhcəsinin Gədəbəy-ayrım şivəsində birinci və ikinci şəxslərin təki üzrə isimlərə şəxs-xəbərlilik şəkilçilərinin və feilin zaman və şəkillərində işlənən şəxs şəkilçilərinin digər oğuz dillərində olduğu kimi qapalı saitli formalarına təsadüf edilir (*-ım, -im, -um, -üm; -sın, -sin, -sun, -sün*)(27, 268): *həkimim-doktorum və s.*
9. Azərbaycan dili dialektlərində öz əvəzliyinin yerinə *kendi* əvəzliyi işlənir: *gəndi* (Qazax, Şəki) “öz”- *Biz gəndi ədətdərimizi yaxşı bilerix* (Qazax)(7,178).
Bu hala türk ədəbi dilində də təsadüf edilir: *kendi dilim* “öz dilim”, *kendi odam* “öz otağım”, *kendi kendine* “öz-özünə”.
10. Azərbaycan dilinin qərb şivələrində *u, ü* saitləri ilə bitən feillərdə saitlər ahənginə uyğun olaraq *-yor, -yör* şəklində işlənir: *oxuyor, toxuyor, sürüyör* (Qazax) (27, 266-268). Türk ədəbi dilində də indiki zaman feillərinin kökünə bir cür yazılan *-yor* şəkilçisi artırmaqla düzəlir: *geliyorum* “gəlirəm”, *okuyorum* “oxuyuram”, *söylüyorum* “söyləyirəm”.

11. “Av” səs birləşməsi türk dilində saxlandığı halda Azərbaycan dilində yerini dəyişir. Türk dilində: *av, avuç, tavşan, tavuk*; Azərbaycan dilində: *ov, ovuc, dovşan, toyuq*. Lakin Naxçıvan, Şahbuz, Şərur, Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli (Qarabulaq) şivələrində “av” səs birləşməsi saxlanılır: *davşan, yavşan, qavla-* (27, 267).

Dialektologiya dilçilik şöbələrindən biri olub dilimizin tarixi inkişafını əks etdirməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün Azərbaycan dili dialektləri digər türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb olunub. Bu şəkildə tədqiqat dilimizin tarixinə işıq salır və mübahisəli məsələlərin həllinə kömək edir.

Fəslə aid suallar:

1. *Azərbaycan dilinin formalaşması tarixi haqqında məlumat verin.*
2. *Azərbaycan dili dialektlərinin öyrənilməsində hansı tədqiqat işləri aparılmışdır?*
3. *Dialektologiyanın mövzusu və əsas anlayışları haqqında ətraflı yazın.*
4. *Dildə dialekt fərqlərinin əmələ gəlməsinin əsas səbəbi nədir?*
5. *Azərbaycan dilinin dialekt bölgüsü haqqında geniş məlumat verin.*
6. *Azərbaycan dili dialektlərinin fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərini yazın.*

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKTLƏRİNDƏ AD BİLDİRƏN SÖZLƏR

Azərbaycan dilinin dialekt leksikasına aid olan sözlərin müəyyən hissəsi daha məhdud dairədə, müəyyən hissəsi isə nisbətən geniş dairədə işlənir. Bu sözlərin bəziləri nisbətən geniş dairədə işləndiyinə, bəziləri isə termin səciyyəli olduğuna görə Azərbaycan ədəbi dilində də özünü göstərir. Təsadüfi deyil ki, bu leksik vahidlərə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində də yer verilmişdir. Dialekt sözlərin bir qismi isə ədəbi dilə daxil olmamış, xalqın danışq-məişət nitqinin malı olaraq qalmışdır.

Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində qarşılaşdığımız leksik vahidlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəlidir. Türk dilinin leksik tərkibinin əsas hissəsini təbii ki, xalis türk mənşəli sözlər təşkil edir. Ancaq bu sözlər içərisində ərəb, fars, yunan mənşəli sözlərə də təsadüf olunur. Tarixi-coğrafi şərait baxımından qeyd etdiyimiz sözlərin bəzilərinin yunan mənşəli olması diqqətimizi xüsusilə cəlb etdi. Fars mənşəli *-riçal* “əncirdən bişirilmiş mürəbbə”, *vərdənə* “yoğun oxlov”, *mərmərsə* “parça adı”, mintənə “geyim, paltar adı”, *dilbətə* “vurğun”, *dilbaz* “dilli-dilavər”; ərəb mənşəli – *sahan* “dərin mis qab”, *əssah* (<*sahih*) “dəqiq, səhih”, *nüktəli* “eyhamlı”, *saqat* “şikəst”; yunan mənşəli – *anahtar* “açar”, *balgöz* “daş sındırmaq üçün çəkic” və s. kimi sözlər bu qəbildəndir. Həm Azərbaycan dili dialektlərində, həm də türk ədəbi dilində tədqiqata cəlb etdiyimiz türk mənşəli sözləri qədim türk təbəqəsinə aid sözlər hesab edə bilərik. Bu sözlər türk dilinə özləşmə hərəkəti nəticəsində daxil olmayıb. Bilindiyi kimi, XX əsrin ortalarından başlayaraq M.K.Atatürkün türk dilində apardığı özləşmə siyasəti ilə bağlı olaraq bu dildə alınma sözlərin əksəriyyəti yenisi ilə (qədim türk sözləri, türk dilinin dialektlərində işlənən sözlər, qondarma sözlər) əvəz olunub. Tədqiqat nəticəsində türk dilində ortaya çıxardığımız sözlər Azərbaycan dili dialektlərində işlənməsi baxımından qədimdir və bu sözlər qondarma sözlər deyil, xalis türk mənşəli sözlərdir.

Prof. Fərhad Zeynalov qədim türk leksikasını üç qrupa ayırır: 1) Ad bildirən sözlər; 2) Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər; 3) Hərəkət bildirən sözlər (66, 39). Biz də bu tədqiqatda qeyd olunan bölgünü əsas kimi götürdük. Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində ortaq işlənən bu sözləri aşağıdakı qruplarda birləşdirdik: 1) Ad bildirən ortaq sözlər; 2) Əlamət və keyfiyyət bildirən ortaq sözlər; 3) Hərəkət bildirən ortaq sözlər.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ad bildirən ortaq sözlər mühüm yer tutur. Bu qrupa qohumluq bildirən sözlər, adət-ənənə və mərasim adları ilə bağlı sözlər, insanın bədən üzvlərinin adları, heyvan adları, yemək, içki, qabqacaq adları, quş adları, heyvandarlıqla bağlı olan sözlər, əmək alətləri və müxtəlif əşyaların adları, pul və ölçü vahidini bildirən sözlər, coğrafi şəraitlə əlaqədar olan sözlər, tikili adları, bitki adları, zaman məfhumunu bildirən sözlər, geyim və parça adları, bəzək şeylərinin adları, bağ və bostanla bağlı sözlər, xəstəlik adlarını bildirən sözlər, məişətlə bağlı olan sözlər daxildir.

2.1. Qohumluq münasibətləri bildirən sözlər

Qohumluq bildirən ortaq sözlər ən çox işlənmiş sahələrdən biridir. Azərbaycan dili şivələrində və türk ədəbi dilində qohumluq münasibətləri aşağıdakı ortaq sözlərlə ifadə olunur:

Aqqa. Azərbaycan dili şivələrində “ata” (Saatlı, Zərdab), “yaşlı, nüfuzlu kişilərə edilən müraciət” (Quba, Saatlı) mənalarında işlənir: *Aqqa, ağsaqqal kişilərə de:llər; Aqqa, doxdur gəlif inəx'lərə iynə vurmağa* (Zərdab) (7, 17).

Türk ədəbi dilində “ümumiyyətlə kənd və qəsəbələrdə sözü keçən nüfuzlu, varlı kişilərə” *ağa* deyilir. *Ağa* xalq arasında hörmət sahibi insanlara müraciət edərkən adların sonuna əlavə olunan xitab sözüdür: “Recep Ağa”. *Hoca başını ümitsizliklə iki yana sallayarak özür dilemiş, affedersin ağam demiş* (Mukbil Özyörük); *Derviş Ağa galiba bir şeylər daha söylemek istedi* (140, 278). Türk ədəbi dilində yaşca böyük qardaş *ağabey* sözü ilə ifadə olunur: *Mümtaz, ağabey dediği amcasının oğlu İhsan'ın hastalığından beri doğru dürüst sokağa çıkmamıştı* (Ahmet H. Tanpınar) (68, 38). Nailə Hacızadə *ağa* sözünün Azərbaycan dilində böyüklük, hörmət mənalarında bəzi xanımların adlarında (məsələn: Ağabegüm, Xanımağa, Ağa-

bacı) işləndiyini qeyd edir (82,51). Quba dialektində *ağa* sözü “bacı” sözü ilə birləşərək “böyük bacı” (ağabacı) mənasını ifadə edir. Bazarkeçər dialektində isə *ağa* sözü “bajı” sözü ilə birləşərək “böyük qardaşın arvadına müraciətlə deyilən söz” mənasına gəlir: *Ağabajım öydə yoxdu, odunə: dif* (7, 13). Ordubad dialektində “nənə; atanın anası” mənasına gələn *ağanənə* sözü işlənir: *Atanın anasına bizlər ağanənə deyər ix* (7, 13). Türk ədəbi dilində atanın və ya ananın anasına “büyükəne” deyilir (75, 173).

Çuvaş dilində yaşca böyük bacıya, atanın və ya ananın bacısına, ata tərəfdən nənənin bacısına da *akka* deyilir (114, 35).

Azərbaycan dilinin Füzuli şivəsində *ağ* leksik vahidinə *ağmax* feilinin tərkibində “çıxmaq, qalxmaq; bir tərəfə əyilmək, qalxmaq (yük haqqında)” mənalarında təsadüf olunur: *Qoyun dağa ağdı* (7,15). Qədim türk dili abidələrində də eyni feilə “çıxmaq, qalxmaq; bir tərəfə əyilmək” mənalarında təsadüf olunub (103,4). B.Əhmədov *ağa* sözünün qədim türk dili sözü *ağmaq* “qalxmaq, yüksəlmək, böyümək” sözü ilə bağlılığı fikrinə tərəfdar çıxır. Müəllif indiki *ağa* və onun müxtəlif fonovariantlarının öncə düzəltmə olduğunu, sonradan sadə sözə keçdiyini qeyd edir (20, 86).

Aba. Bu leksik vahid “ata” mənasında Gədəbəy, Quba, Ordubad, Zəngilan şivələrində qeydə alınıb: *Bizdə hindi aba çox işdəmiyədü, ata diyəduğ* (Quba); *Abam taxıl biçiydi* (Zəngilan); *Abam bi:lləri də kö:nə biniyə aparajax bizi, de:səñ* (Gədəbəy) (7, 11). Çəmbərək şivəsində *ava* “ata” mənasında işlənir (7, 28).

Türk dilində, xüsusilə, xalq şivələrində *aba* sözü “yaşca böyük olan bacı, xanım, bibi, yengə” mənalarında işlənir. Mançu dilində *ama* (ata), şumer dilində *ab* (ata), macar dilində *apa* (ata), latınca *atavus* (qurddədə), ərəb dilindəki *eb, ab* köklərinin yaxınlığı *aba* sözünün tarixi inkişaf mərhələsini göstərir (80, 2). «Divanü lüğət-it türk» əsərində *aba* oğuz əsilli söz olaraq həm “ana”, həm də “ata” mənalarında qeydə alınıb. Karluqlar bu sözü *apa* şəklində deyiblər. Burada “ata” mənasında işlənən *aba* sözünün ərəbcədən tibet dilinə keçdiyi qeyd olunub: *“Onlar bəni-Sabit nəslindəndirlər. Yəməndən bir şəxs türk ölkəsinə qaçıb gəlmiş, tibetlilər onun nəslindən törəmişlər”* (41, 151). Müasir türk dilində *aba* sözü işlənmir. Lakin bu sözün digər fonovariantı olan *əbə* sözünə türk ədəbi dilində təsadüf olunur.

Əbə. Zəngilan şivəsində bu sözün ikinci mənası “ata”dır (7,154).

Cəbrayıl, Qax, Şəmkir şivələrində *aba* sözü “ana” mənasında işlənir: *Mən abamı görmağ isti:rəm* (Qax) (7, 11). Lənkəran şivəsində *əbə* sözü “ana”, Böyük Qarakilsədə “nənə” mənasında qeydə alınıb (7, 154); Cəlilabad, Lerik, Yardımlı, İmişli, Sabirabad, Zəngilan rayonları şivələrində *əbəçi*, Başkeçid, Borçalı şivələrində *əvəçi*, Qazax, Tovuz şivələrində *əvənçi*, Zəngilan şivəsində *həbəçi* “mama, mamaça” mənasını ifadə edir: *Əbəçi oley beysavad, doxdır olanda deyeylər mama* (Cəlilabad); *Mə:m əvəçim Fatma xaladı* (Borçalı); *Əvənçi uşağı tutor, boylum, kövəyin kəser* (Qazax) (7, 154, 166, 167, 198); Qax şivəsində *ədə* sözü “ana” mənasını ifadə edir (7, 154).

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olan atalar sözündə *əbəçi* sözünə təsadüf edilib: *Pis əbəçiyə arvad tapşıran övladsız qalar* (11, 53).

M.Şirəliyev “mama, mamaça” sözünün qədim şəklinin *abaçı* olduğunu qeyd edir. Müəllif *abaçı* sözünün *aba* (ana) sözü ilə *-çı* şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəldiyini yazır. Müasir türk ədəbi dilində *ebeçi* sözünün *ebe* şəklində işləndiyindən bəhs edir, o, *aba* və *ebe* sözlərinin arasında əlaqə olduğunu göstərməyə çalışır (58, 341).

Ebe sözü türk ədəbi dilində bir neçə mənə ifadə edir: “Doğuzduran qadın; yaşlı qadın; ananın anası, nənə və uşaq oyunlarında aparıcı uşaq” (75, 317): *Henüz ona bir ebe gözüyle bakmadım* (137, 12).

Baba. Azərbaycan dilinin Başkeçid, Təbriz, Füzuli şivələrində “ata” mənasında işlənir: *Babam maña kitaf alıf* (Başkeçid); *Get gör, baban gəldimi öyə?* (Füzuli) (7, 33).

Azərbaycan dilinin digər şivələrində də eyni mənada işlənir: *baba* (Dmanisi), *bava* (Bərdə) “ata”. – *Bavam gələndə deyəjəm* (Bər.–Lənbəran k.). Dmanisi (Başkeçid) şivəsində *baba* “ata” sözü *bava* şəklində işlənəndə “baba” mənasını verir (27, 231). Həmin leksik vahid “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində “ata” mənasındadır: *Dölimindən ağarsa, baba görkli* (43, 33); *Oğlan geyigi qovarkən babasının ögindən gəlüb-gedərdi* (43, 37).

Türk ədəbi dilində də *baba* sözü “ata” mənasını ifadə edir (75, 97): *Bitsin, beraber çıkar, babamın oraya gideriz* (127, 36).

Baba “ata” sözü türk, qaqaüz, krım-tatar dilləri və karaim dilinin krım dialekti üçün səciyyəvidir (27, 232). Xakas dilində *ada* və *baba* sinonim sözlərdir. Bu dildə hər iki söz də “ata” mənasında işlənir. Türkmən dilində isə ata və atanın atası “ata”, ananın atası isə “baba” adlanır (114, 26). Türk dilində bəzi söz birləşmələrinin tərkibində *ata* sözünə təsadüf olunur: *atalar sözü, ata yurdu*.

Damad. Quba dialektində “kürəkən” mənasında işlənir: *Cəfərin damadı naxuşdu* (7, 113).

Türk ədəbi dili üçün *damat* sözü səciyyəvidir (75, 249): *Demək orada, hela aralığında, avanak damadı yola getirmek için bir dul kızı bahtını denesin istemiş* (139, 47).

Fars mənşəli *damat* leksik vahidinə Azərbaycan ədəbi dil nümunələrində təsadüf edilib: *Çünkü Fərəc xan Bağır xanın əmisi oğlu və damadıdır, heç bir əmrdə onun rəyinə müxalifət etməz.* (M.F.Axundzadə); *Lakin ixtiyar bir şair öz damadına, öz övladına qarşı bu cür rüsvayçılıq yaradarsa, buna nə ad qoya bilərik?* (M.S.Ordubadi); *Qızı çoxdan gətirmişdilər. Damad hələ gəlib çıxmamışdı.* (A.Şaiq) (10, 525). Farsca olan *damat* sözünün türk dilindəki sinonim qarşılığı “güvey”dir (95, 851). Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında müxtəlif fonetik tərkiblərdə işlənir: Cəbrayıl şivəsində *gəyəv* sözü “kürəkən” mənasını ifadə edir (7, 180). Culfa, Ordubad, Şərur, Zəngilan şivələrində “kürəkən” mənasını ifadə edən söz *giyəvdir*: *Mənim giyəvimin adı Cəbrayıldır.* (Culfa) (7, 184). Quba dialektində *giyo*: və *giyov* sözləri, Zaqatala şivəsində isə *göyüm* sözü “kürəkən” mənasında işlənir (7, 187). Göy (Qazax, Tovuz, Marneuli, Dmanisi, Göyçay) “kürəkən”, *gəv* (Şahbuz), *göy* (Şəki) “yezne” mənalərini ifadə edir: *Əlinin göyü danna bizə gələcək* (Göyçay) (27, 265).

Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının 81-ci xəritəsi göstərir ki, dialektlərdə *giyev*, *göy* şəkilləri çox geniş sahəyə yayılmışdır (3, 188). *Göy* sözünə Şəkinin Kiçik Dəhnə (40, 183), Zaqatalanın Muğanlı, Oğuzun Muxas, Vardanlı, Xaçmaz, Xalxal, Sincan, Qəbələnün Bum, Zalam, Zarğan, Vəndam, Çuxur, Qəbələ, Quşlar kənd şivələrində təsadüf edilir: *Bajımnan göyüm gəlmişdi dünən bizə* (K.D.) (3, 188).

“Qızın əri” mənasını ifadə edən *göy* sözü Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsi üçün daha səciyyəvidir: *Mə:m göyüm qalxozda işder* (Sarvan kəndi) (8, 226).

Altay dilinin tuba dialektində *küye* “kürəkən” formasındadır (27, 265). “Kürəkən” anlamında *göy* sözünə bir sıra türk dillərində də təsadüf edilir: *qaraçay-balkar dilində küey//kuey* (115, 198); noqay dilində *kuev* (116, 218), başqırd dilində *kiyäv*, qazax dilində *küeyv*, *qırğız dilində küyo bala, küyo*, tatar dilində *kiyäv*, türkmən dilində *giyev*, uygur dilində *küyoğul*, özbək dilində *küyäv* (88, 146 - 147). “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində *göygü* “kürəkən” şəklində işlənmişdir: *Xan babamıñ göygüsü, Qadın anamıñ sevgisi* (43, 72); *Gördi düğündə göygü ox atar* (43, 63). Qeyd olunan leksik sözün burada başqa variantına da rast gəlinir: *Kül təpəcik olmaz, güyägü oğul olmaz* (43, 31); *...Bayındır xanın göygüsü, Qalın Oğuzın, dövləti, qalmış yiğit arxası Salur Qazan yerindən turmuşdı* (43, 42). Oğuz atalar sözlərində həmin sözün *gürəgi* formasına rast gəlinib: *Gürəgi oğul olmaz* (94, 68).

Qədim türk dilində *küdegü* sözü “qonaq gələn, qonaq olan” mənasında *küdegi-küdeği-güveği//güveyi* şəklində səs dəyişiklikləri ilə qeydə alınıb. Uygurcada *küd* kökündən əmələ gələn *küden* (qonaq, gəlib-keçici, qalıcı olmayan) ilə eyni köklüdür. İ.Z.Eyuboğlu bunu yeni evlənən birinin bu adı alması, ayrı ev tutub köçməsi, ata ocağından ayrılması hadisəsi ilə əlaqələndirir. Müəllif *güveyi* sözünün *küdegü* şəklilə monqol dilində işlənən *küregen* (güveyi) arasında kök baxımından əlaqə olduğu fikrini irəli sürür (80, 307). Abdülkadir İnan bir çalışmasında bu sözün “çoban” ya da “güdücü” mənasında söyləndiyini qeyd edir. O, qədim türklərdə (monqollarda olduğu kimi) *güveyinin* qız evində bir müddət iş görməklə məsul olduğunu, bu səbəbdən *küdegü//güveyi* sözlərinin kök olaraq “çoban” mənasını ifadə etdiyini qeyd edərək bu fikrinin üzərində durur (80, 307). Azərbaycan dilində “kürəkən” anlamında işlənən *kürəkən* leksik vahidi daha qədimdir (monqol dilində *kürgen<küriken* “kürəkən”, *kürəkən<* Monqol dilində *kürken* (117, 45). Monqol dilində eyni söz cəmdə *kurget* şəklində işlənir (18, 250). V.İ.Aslanov *kürəkən* sözünün monqol dilindən alınma, *göy* sözünün isə türk mənşəli olduğunu bildirmişdir. Onun fikrincə, monqol mənşəli *kürəkən* sözü *köör-kək-* feilindən, türk mənşəli *küyägü* sözü isə *güvən-* feilindən yaranmışdır. Hər iki feil “güvənmək”, “öyünmək” mənasını ifadə edir. Əhməd Cəfəroğlu “Azəri ləhcəsində bəzi monqol ünsürləri” adlı məqə-

ləsində türk və monqol dilləri səviyyəsində tarixi planda geniş müqayisələr aparmış, beləliklə, qədim türkcədəki eyni mənalı *kürdəgü* leksik vahidinin monqolcadakı *gürgen* leksemının tam qarşılığı olduğunu müəyyən etmişdir (18, 251). Afina Əlizadə mənşəcə türk sözü olan *kür-*, *xür-* və onun törəmələrinin *kürəkən* sözünün əsası olduğunu və bu sözün monqol sözü deyil, türk mənşəli olduğunu qeyd edir. Müəllifə görə *kür-* “qorumaq”, “mühafizə etmək”, “keşiyini çəkmək” mənasında semantik cəhətdən qismən *kürəkən* sözü-nə uyğun gəlir (22, 22).

Döl. Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin Gəncə, Göyçay, Şəki şivələrində “cins, nəsil” mənasında işlənir: *Bizim kə:r at Allahyargilin atdarının dölünnəndi* (7, 142).

Döl sözü türk ədəbi dilində “canlı varlıqların çoxalması nəticəsində əmələ gələn fərd və ya fərdlər; nəsil, zürriyyət, soy” mənalərini ifadə edir (75, 301): *...Sakin Ermeni dölü müsün?...* (138,54); *Kaplamata tahtalarının aralıklarında yuva kurup döl üreten güvercinler kədar olsun(...)* göstere bilseydi (Sâmiha Ayverdi) (68, 751).

Döl qədim türkcə olan *töl* doğma, çoxalma, törəmə, yaşama, nəsil sürdürmə, növ bildirən kökdən əmələ gəlmişdir (80, 202). Qədim türk dili abidələrində *döl* iki mənada işlənib: “körpə və nəsil” (103, 72).

Düngür. Bu sözə Bolnisi şivəsində *düngür* “quda” şəklində təsadüf edilmişdir (7, 148).

Türk ədəbi dilində *dünür* şəklində işlənib “gəlin ilə oğlanın atalarının bir-birinə olan qohumluq münasibəti” mənasını bildirir (75, 311): *Dünür öncəsi, yoklamaya gelen Ertuğrul beğ gazi yoldaşlarına da tam bir içtenlikle, düşüncelerini anlatıyor ve ....* (129, 56). *Dünür-şü* isə “gəlin ilə oğlanın analarının bir-birinə olan qohumluq münasibəti” mənasında işlənir (118, 311).

Qədim türk dili abidələrində *dünür*, *dünürlik* leksik vahidləri “evlənmək yoluyla əmələ gələn qohumluq” mənasında işlənib (103, 75).

Elti. Azərbaycan dilinin əksər şivələrində “iki qardaşın arvadları” mənasını bildirir: *İki qardaş evlənəndə onların arvatdarı bir-bi-*

rinin eltili olur (Ağdam); *Yaxşı elti bəji kimi olur* (Borçalı); *Axşam eltimgilə toya getmişdim* (Qazax); *Qəcəm də diyərux, elti də* (Qax); *Züleyxanın eltili yaman xoşxasiyyətdi* (Göyçay); *Eltisi gəlif, ümküsü eləmiycax hindi?* (Şəki) (7, 151). Həmin leksik vahidə eyni mənada Azərbaycan dilinin Tovuz şivəsində *r>l* əvəzlənməsi ilə təsadüf olunur, Quba, Xaçmaz şivələrində isə *ilti* fonetik şəklində işlənir: *Xacca mənim ertimdi*. (Tovuz) (7, 151). Azərbaycan ədəbi dilində də *elti* sözünə təsadüf olunub (7, 24).

Bu söz türk ədəbi dilində də *elti* şəklində işlənir və eyni mənəni ifadə edir (75, 335): *Annem eltilisini hiç sevmezdi* (Sâmiha Ayverdi) (68, 842). Türkmən dili üçün də *elti* sözü səciyyəvidir (88, 213). M.İslamov *elti* sözünü nigah qohumluğuna aid terminlərə aid edir (40, 182).

Göbək. Azərbaycan dilinin Təbriz dialektində “tayfa” mənəsində işlənir: *Qocabəyli göbəyi indi təxtəqarı olupdi* (7, 185). Azərbaycan dili şivələrində tayfa və nəsil məfhumunu bildirmək üçün müxtəlif terminlərdən istifadə olunur. E.Əzizov bu barədə yazır: “Respublikamızın ayrı-ayrı regionlarında tayfa və nəsil məfhumunu bildiren *tayfa, nəsil, təbəh, coğa, tabun, uruğ, uruğ-turuğ, toxum, tirə, dəngə, com, basalax, kök, oymax, ağrəbə, övlad, oba, göbək* kimi sözlər xalqın tarixinin qədim dövrləri ilə səsleşir. Bu sözlərin əksəriyyətinin türk mənşəli olması Azərbaycanda türk etnosunun yeri və tutumu barədə əsaslı dəlil ola bilər...” (25, 120): *Bizim köbəkəndi Əli* (Biləsuvar); - *Olar bizim kökdəndi* (Bakı, Xanlar, Qazax, Salyan). Qeyd olunan nümunələrdəki *köbək//kök* sözləri “nəsil” mənəsini ifadə edir (7, 260).

Göbək leksik vahidi türk ədəbi dilində “nəsil, soykök” məcazi mənada işlənir (75, 418): *Temiz bir isim bir miktar dünyalıkla berrâber olursa âlâ; fakat züğürt evlâtlarda ancak bir, nihâyet iki göbək dayanabilir* (Reşat N. Güntekin) (68, 1063). Qədim türkcədə *köp, köv* kökü “çoxluq, çoxalmaq, artmaq” mənalarını əhatə edir (80, 436). İ.Z.Eyuboglu buna əsaslanaraq *göbək sözünün köp* sözündən *köb-ek-köbək>göbək* şəklində inkişaf yolu keçdiyini qeyd edir. Müəllif *göbək* sözünün mənəsinin “şiş, qabarıq, böyük, qabağa çıxan” sözləri ilə ifadə olduğunu bildirir (80, 285). İlhan Ayverdi isə “Misalli büyük

türkçe sözlük” kitabında qədim türk dilində qeyd olunan leksik vahidin “çox, sıx, gur” mənalərini ifadə etdiyini yazır, *göbək* sözündəki -ək şəkilçisini kiçiltmə şəkilçi adlandırır (68, 1063). Lüğətdə *göbək* sözünün “nəsil, soy” mənası da qeyd olunub: *Bunlardan birisi beş altı göbekten beri Çengelköylü bir zatın kendisini Ahmet Zamanı'nın ced-beced torunu ilân etməsi ve soyadını dəğiştirmeye kalkması ve elindeki aile şeceresinin doğruluğuna şahadət etməmi benden istemeseydi* (140, 296).

Xatın. Bu söz Azərbaycan dilinin Borçalı, Dərbənd, Şəki dialektlərində “arvad, qadın” mənasını ifadə edir: *Əvə xatın şirə verəcək* (Dərbənd); *Ərəvin bi gözəl xatını varyıdı* (Şəki) (7, 217). Şərqi Abşeron şivələrində *xatun* sözü ayrıca işlənir. *Xatun qeyinxatun* sözünün tərkibində işlənərək, “qayın arvadı” mənasını bildirməklə yanaşı, öz daxilində “ərin qardaşı arvadına olan hörmət, ehtiram” anlayışını da əks etdirir. Bundan əlavə, danışıq dilində *xatun* sözü *xanım* leksemi ilə yanaşı işlənərək “hörmətli, görkəmli, nüfuzlu qadın” mənasını ifadə edir. Bəzən isə *xatun* sözü qadın adlarına əlavə kimi artırılaraq işlədilir; məs: *Zeynabxatın, Ruğyexatın, Sefəxatın* (64, 108).

Türk ədəbi dilində *hatun* leksik vahidi “arvad, qadın, xanım, hörmətli xanım” mənalərində işlənir: *Seveceğim hatun kişi / Saçı siyah gözü siyah / İlla ki esmer olacak* (Cahit S. Tarancı) (69, 1209). Türkmən dilində: *xатын* “qadın, arvad” (119, 692); qaraçay balkar dilində; *хъатын* “arvad” (115, 614); noqay dilinin dialektlərində *xатын/къатын* “arvad, ərin arvada müraciət forması” (116, 251, 267); qumuq dilində *къатын* “arvad” (110, 34); qaraqalpaq dilində *катын//һауал* “arvad” mənalərini ifadə edir (106, 192).

Türkmən dili üçün *hätin, ayäl* (qadın, arvad) şəkilləri səciyyəvidir (88, 321). Lakin *hätin* sözü bu dilin xalq danışığında istifadə olunur (114, 59).

Qədim türk dili abidələrində *xatun kişi* leksik vahidinə təsadüf olunub (103, 106). Qax şivəsində *xatınışı* (xatın+kişi) sözü “arvad, qadın” mənasında işlənir: *Doqqazda xatınşılar durur* (7, 217).

Anadolu xalq şivələrində *hatun* sözündən *Hatuncuk* şəklində qadın adı əmələ gəlmişdir:

*Kar yağayı patulcuk
Nerde kaldun Hatuncuk
O gırmizi yanağa
Takacağum altuncuk*

(*Qaradəniz türküsü*) (80, 318).

Xatun sözü Orxon-Yenisey abidələrində *katun* şəklində “arvad; xaqanın arvadı” mənalarında öz əksini tapmışdır. Kül tiqin abidəsində: “*ögim katun, ulayu öglərim, əkələrim, kəlinünim, kuñcuylarım, bunça yəmə tirigi kün boltaçı erti, ölügi yurtda, yolta yatu kaltaçı ertigiz*” (52, 68); Moyunçor abidəsində: “*...Katunun anta altm.*” (52,137); Tonyukuk abidəsində: “*...Katun yok olmsı erti...*” (52, 119); “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da bu sözə təsadüf olunub: “*...Dərsə xanın xatunı qayıtdı, gerü döndü*” (43, 38). F.Ə.Şabanova qeyd edir ki, *xatun* sözünün ilkin mənası özünü yalnız müasir türk və qismən də Azərbaycan dilində (xanım-xatın birləşməsində) qoruyub saxlamışdır. Digər türk dillərində isə bu söz qohumluq termini kimi çıxış edib “arvad, qadın” mənalarını əks etdirir. O, “Oğuz-Səlcuq abidələrində qohumluq terminləri” adlı tədqiqat işində adı keçən abidələrdə (Əhməd Fəqihin “Çarx-namə”, Şəyyad Həməznin “Yusif və Züleyxa” əsərləri, Sultan Vələdin səlcuqca şeirləri və “Dastani Əhməd Harami” poeması) Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş *xatun*, *qızıoğlan* kimi qohumluq münasibətlərini əks etdirən terminlərə təsadüf edildiyini yazır (56, 91). Türk mənşəli *xatun* sözünə fars dilində də təsadüf edilir. Bu söz fars dilinə Nizami Gəncəvi vasitəsi ilə keçmişdir: *Bə novkitiri hər xatun süvari, Furu dade ze ahu mərgzari* (33, 42). Müasir dilimizdə *qadın* (arvad) və *xatın* (qadın, xanım) sözlərinin ifadə etdiyi anlayışlar fərqlidir.

Oymağ//oymax. Azərbaycan dilinin əksər şivələrində “nəsil, tayfa” mənasında işlənir (7, 384): *Bəzən oymağa diyillər Oruş-dar* (Şəki); *Oymaxnan dəngə bir işdənir* (Ucar); *İrvahımhajılı oymağın-nandı bu gədə* (Tovuz). *Oymağ* sözünün “*oba, kənd*” mənası da qeydə alınıb: *Burda oymağ ayrı-ayrı kətdərə deyilir* (Tovuz) (7, 384). Şəkinin Baş Kəldək və Orta Zəyzid kəndlərində *oymax* sözü “nəsil” mənasında işlənir (40, 180). M.Şirəliyev *oymax* sözünün Ağdam, Qazax, Qarabağ şivələrində “bir neçə ailənin kənddən kənardə yaşadığı yer, kənd” mənasında işləndiyini qeyd edir. Müəllif *oymax*

sözünün həm türk dilində, həm də digər türk dillərində işləndiyini nümunələrlə göstərir (58, 343).

Müasir türk ədəbi dilində *oymak* sözü “tayfa, qəbilə” mənasını ifadə edir (75, 869): *Dayısı, amcası dâhil, obadan, oymaktan kimse dünür gitmeye gönüllü değildir* (T. Buğra).

2.2. Adət-ənənə və mərasim adları ilə bağlı olan sözlər

Bayramnıx. Azərbaycan dili şivələrində (Ağdam, Bərdə, Füzuli, Tərtər) “bayram münasibətilə qız evinə göndərilən pay, bayram hədiyyəsi” mənasında işlənir: *Nişannisına bayramnıx göndərdi Əli* (Bərdə) (7, 44).

Türk ədəbi dilində *bayramlık* “bayrama xas: bayramlık tatlılar, bayramda verilən pul və ya şirniyyat” mənalərini ifadə edir (75, 122): *El öptükten sonra hepimize bayramlıklarımız dağıtıldı* (68, 309); *Bu bayramlıkların altında da yarısı uçmuş postallar giyilmez ya?... dedi* (127, 29).

İ.Z.Eyuboğlu *bayramlık* sözünün kökünü *bay* kökünə bağlayır: *bayımak/baymak* (*varlı, üstün, təsirli olmaq*) sözündən *bay-ram/bay-ram* (böyük düyün, sevinmə günü, əylənmə) sözü əmələ gəlib (80, 80).

Beşik-kərtmə. Azərbaycan dili şivələrində (Bölnisi, Qax, Qazax, Lənkəran, Mingəçevir) “valideynlər tərəfindən körpə uşaqları adaxlama, ad eləmə” mənasında işlənir (7, 47). *Beşix kərtmə* sözü Şəkinin Böyük Dəhnə kənd şivəsində də qeydə alınıb (40, 195).

Türk ədəbi dilində *beşik kərtme* sözü “beşikdə ikən nişanlama və ya bu şəkildə nişanlanmış” mənasını ifadə edir (75, 134): *Beşik kertiği dedikleri bir nişan daha vardır ki beşikte, salıncakta yatan kızıcağızla oğlancağızı daha o zamandan birbirlerine nişanlarılardı* (Musahipzade Celal) (68, 344).

Qeyd olunan leksik vahid “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə köhnəlmiş məişət sözü olaraq verilir: “uşaqların (oğlan və qızın) körpə zamanlarından bir-birinə adaxlı edilməsi adətidir” (7, 258). Bu sözə “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində də təsadüf edilir: *Baqdı-qordi bu otağ Banıçıçək otağıymış ki, Beyrəgin beşik-kərtmə nişanlısı, adaxlusıydı* (KDQ, 64).

Şilan. Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin Oğuz, Təbriz dialektlərində “böyük qonaqlıq” mənasını ifadə edir (7, 466). Şağan, Zirə, Buzovna şivələrində etnoqrafik səciyyəli bu söz “qonaqlıq, ziyafət, həm də qədim bir adət və mərasim” mənasında işlənir: *Qızqeytin oğlu əsgərrigdən gəlib, şilan qiyametdü ularda* (Buzovna); *Ruğyegilün nezri var, şilannığçun ərkegi də, dananı da keseceklər* (Şağan) (64, 111). M.Şirəliyev bu sözün Bakı dialektində “toy, qonaqlıq” mənalarında işləndiyini qeyd edir: *Şilən* (Bakı)-toy, qonaqlıq (58, 345). Göyçay şivəsində *şilan* “bol, bolluq”, Bakı dialektində *toysılan* “qonaqlıq”, Bərdə şivəsində *şülən* eləmək “malını dağıtmaq”, Gədəbəy şivəsində *şülən* “bol yemək”, *şülən çəkmək* “yeyib dağıtmaq” mənalarını ifadə edir (28, 176). Azərbaycan dilinin Oğuz rayonu şivəsində *şülən* “böyük qonaqlıq” mənasında, Qazax dialektində *şülən* “talan”, *şülən olmaq* “talan olmaq, dağıtmaq” mənalarını ifadə edir: *Bosdan şülən oluf* (7, 475).

Bu sözün “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində “böyük qonaqlıq, toy yeməyi” mənalarına təsadüf edilir: *Ağ aylda ağca qoyunu sorar olsan, Ağam Beyrəgin şüləniydi, Ağam Beyrək gedəli şülənim yoq* (KDQ, 61); *Beyrək şülən yeməginin üzərinə gəldi* (KDQ, 64).

Müasir türk dilində *şölen* sözü “qonaqlıq” mənasında işlənir (75, 1028): (R.H.Karay). İ.Ayverdi *şölen* sözünün monqol əsilli *silen* sözündən əmələ gəldiyini qeyd edir: monqol dilində *silen* > *şölen* “şorba” mənasını ifadə edir. Müəllif bu sözün hal-hazırda “qonaqlıq, dini mahiyyət daşıyan qonaqlıq” mənalarını ifadə etdiyini qeyd edir: *Bulutlar her akşam içip denizi/ Gökkubbede şölen kuran mâbutlar* (Ahmet M. Dranas) (70, 2964).

2.3. *İnsanın bədən üzvlərinin adları*

Bədən üzvlərinin adları dilin leksikasının ən qədim qatlarından birinə mənsubdur:

Bağır. Azərbaycan dilinin Gəncə, Kürdəmir, Qax, Qazax, Mingəçevir, Şəki, Şəmkir, Şuşa şivələrində “qaraciyər”: *Bağır kavavı yaxşı olur* (Şəki); *Qoyunun bağırınan yaxşı kavaf yedix*; *Lət ürəxdə olsa öldürər, öhvədə olsa öldürər, bağırdə olsa öldürməz, zayıfolar* (Qazax); Ağdam, Cəlilabad, Füzuli, Kürdəmir, Quba, Şəki şivələrində “ürək,

qəlb” mənasında işlənir: *Qorxudan onun bağı yarıldı* (Quba); *İstidən bağrım çatdadı (Şəki)* (7, 35).

Bağrı yarılmaq (ölmək; bərk qorxmaq, dəhşətə düşmək), *bağrı çatlamaq* (davam gətirməyib ölmək, ürəyi partlamaq; ürəyi bərk darıxmaq) frazeoloji birləşmələrə Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində də rast gəlinib: *Bir çoxları qızın bağı çatlamış olduğunu zənn edərək təəssüflənirdi* (M.S.Ordubadi); *Uşaq olmasaydı qızın bağı çatlardı* (M.S.Ordubadi); *Danışanda adamın gözünün içinə bir tövr baxır ki, az qalır adamın bağı yarılısın* (Ə.Haqqverdiyev) (10, 200-201).

Qədim türkcədə *bayur* şəklində işlənib. Uyğur dili üçün *bağır* şəkli səciyyəvidir. (108, 61).

Türk ədəbi dilində *bağır* “qaraciyər; köks, qucaq; qəlb, ürək; iç, ön, orta; orta hissə (ox, yay və dağda)” mənalarını ifadə edir (75, 100): *Of of kemirir bağrımı of ince hastalık* (Orhan V.Kanık). Burada *bağır* sözü “*ciyər*” mənasında işlənib; *Bağrı çıplak, yalın ayaktı* (Yakup K. Karaosmanoğlu). Burada *bağır* sözü “*sinə*” mənasında işlənib; *Bağrım da bir çalkanış, bir coşkunluk var* (Refik H.Karay); *Her yaz şimale doğru asırlarca bir koşu / Bağrım da bir akis gibi kalmış uğultulu* (Yahya Kemal). Burada *bağır* sözü “qəlb, ürək, könül” mənasını ifadə edir (68, 255).

Klassik ədəbi nümunələrin dilində də *bağır* sözü, əsasən, “ürək” mənasında çox işlənmişdir. Məs: *Bağrıqaranın qaraldı bağı* (Xətai); *Hicri bağrın qan edən gülbərgi – xəndanım hanı?* (Füzuli) (48, 105).

Qədim türk dilində *bağır* sözü “köks, ciyər, sinə; ağciyər; qaraciyər; ürək” mənalarında işlənib (103, 22).

Sırt. Bu söz Azərbaycan dili şivələrində (Hamamlı, Qazax) “om-banın başı” (Qazax); “*çiyin*” (Hamamlı) mənalarını ifadə edir: *Bu moşəyi götü sırtına* (Hamamlı); *Bə:z adamlar oturanda sırtı ağrə:r* (Qazax) (7, 434).

Sırt leksik vahidi türk ədəbi dilində “boynun arxası ilə bel arasındakı məsafə”ni ifadə edir (70, 2784): *...sırt üstü yatağına uzanarak istirâhat ederdi* (126, 39). Dilçilikdə *sırt* sözünün üç mənası qeyd olunur: 1.arxa 2.qıl, qalın qıl 3.dağın başı. Clauson birinci mənanı ən qədim mənə adlandırır. İkinci və üçüncü mənanın da birinci

məna əsasında əmələ gəldiyini qeyd edir (78, 366). Qeyd olunan leksik vahidin üçüncü mənasına Azərbaycan dili şivələrində də təsadüf olunur.

Sirt. Bu söz Azərbaycan dili şivələrində “zirvə” (Qax, Oğuz), “təpə” (Xaçmaz, Qax, Quba, Şəki, Zaqatala), “yoxuş” (Ağdam, Xaçmaz, Quba, Zaqatala), “hər hansı bir şeyin baş və ya hündür uca hissəsi” (Oğuz, Şəki) mənasında işlənir: *Dağın sirtində bir dənə qoyun otdı-yır* (Şəki); *Öyün sirt qocu sınıfdı* (Şəki); *Qazmaların sirtiynən sən qalx, mən də suzqa suyu kəsiciyəm* (Oğuz) (7, 440).

Türk ədəbi dili üçün də *sirt* leksik vahidinin “dağ, təpə” mənası səciyyəvidir: *Hayvanların çayırı görünmez çadırdan, sirtin arkasındadır* (Kamal Tahir) (70, 2784).

2.4. Heyvan adları

Bədöv. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivəsində “qaçağan at” mənasında işlənir: *İki bədöv at gətirəm mən, al qaç* (7, 48).

Türk ədəbi dilində *bedevi* sözü “çöldə, çadırdə yaşayan insan, sürətlə qaçan ərəb atı” mənasını ifadə edir: *İngiliz cephesinden at kaçırp bize satan bedeviler dönüşlerinde bizim atlarımızı çalıp İngilizlere satarlardı* (F.R.Atay); *İcabında bedevi çadırlarında geceyi geçirebiliriz* (Refik H.Karay). Türk ədəbi dilində bu sözün “çölə mənsub” mənasına da təsadüf olunub: *Askerlerden biri bedevi hikayeler söylədi* (Refik H.Karay) (68, 315). *Bədəvi* sözü müasir Azərbaycan dilində “köçəri, çöllü” mənasında işlənir (10, 264). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də *bədəvi* sözünə təsadüf edilmişdir: *Bədəvi atının boynın qucaqladı, yerə düşdü* (KDQ, 37); *Oğlı Uruz cilavısını çəkirdi. Bədəvi atın oynatdı, qarşu gəldi* (KDQ, 69). *Bədəviyyun bədə* feilindən törəyib ərəb dilində “səhrada yaşayan” deməkdir (105, 61). Həm Azərbaycan dilinin Şahbuz şivəsində, həm də türk ədəbi dilində ortağ işlənən *bədəvi* leksik vahidi türk mənşəli olmayıb, ərəb dilindən alınmadır.

Davar. Bu söz Azərbaycan dilinin Təbriz dialektində “qoyun” mənasında işlənir: *Bizim davarları qoymırdıla orda otdası <otlasın>* (7, 120).

Türk ədəbi dilində *davar* leksik vahidi “qoyun və keçinin ortağ adı, qoyun; qoyun və ya keçi sürüsü, qoyun sürüsü” mənalarını ifadə

edir: *Davarların dönme zamanına, tam gurup vak-tine rastlamıştık* (Refik H. Karay); *Ne bir ekin kalacak ortada ne bir davar* (Faruk N. Çamlıbel) (68, 637).

Davar sözü Azərbaycan ədəbi dilində də “qoyun-keçi; xırda-buynuzlu mal-qara” mənasında işlənir (10, 551).

Qədim türk dili abidələrində *davar* > *tavar* şəklində işlənmişdir (103, 61). İ.Z.Eyuboğlu *davar* sözünün mənşə etibarını ilə türkcə olan *tavar* sözündən əmələ gəldiyini qeyd edir. Daha sonra bu leksik vahidin Anadolu türkcəsində xırda buynuzlu heyvanlar, əsasən, qoyun üçün işləndiyini yazır: *Erzurum davarı, Konya davarı, Laz davarı*. Bu nümunələrdə *davar* sözü “qoyun” mənasını ifadə edir. Bu da qədim türklərin uzun zaman bir yerdə qalmayan köçəri həyatları ilə əlaqədardır. Onlar bəslədikləri ev heyvanları ilə birlikdə köçürdülər. Bu səbəblə *tavar/davar* da “gəzən, dolaşan (qoyun, sığır, at və b.) varlıq” deməkdir (80, 170).

Əbrəş. Azərbaycan dili şivələrində (Cəbrayıl, Salyan, Yardımlı, Kürdəmir, Şəki) “təpəl, başında ağ xalı olan (heyvan)” mənasında işlənir: *Bi sarı əbrəş qoyunum var* (Kürdəmir); *Əbrəş qoyunumuz iki gündü itib* (Cəbrayıl); *Əbrəş qoyun tayın görüm; qumral qoyun tayın görüm; həblə-həblə sayırdıx* (Şəki) (7, 154).

Klassik türk ədəbiyyatı nümunələrində *əbrəş* sözünə “ala-bula, xallı” mənasında rast gəlinir: *Siyeh ata binip nûr-ı cemâli berk urduqça / Görenler derler ol mâhı bu berk-ı ebr-i ebreştir* (Zâti); *Lağziş-i gaflet eder üftâde-i çâh-ı adem / Sen gerek Rüs-tem gibi çâbük-süvâr-ı ebreş ol* (Nâzım). Türk ədəbi dilində *abraş* sözü “ala-bula, xallı” mənasında sadəcə heyvan üçün istifadə edilmir: “Abraş at”; “Abraş yaprak”; *Keskin gölgelerin oyduğu ve buruşturduğu çentikli, soluk ve abraş bir yüzde onu görmek ve tanımak zahmeti çekiyordu* (Peyâmi Safa) (68, 8).

**Ənix`//ənik.** Bu söz Azərbaycan dilinin əksər şivələrində “küçük, it balası” mənasında işlənir: *Əniyi yerində bağla* (Bərdə); *İtin əniyi it olar* (Qazax); *Uşaxları qoyma əniyənin öynəsin* (Zəngilan); *Qançığin altında iki ənix` var* (Çənbərək); *Axşamnar əniyi bağla* (Kürdəmir) (7, 162).

Enik leksik vahidi türk ədəbi dilində “heyvan balası, ət yeyən heyvanların balası, küçük” mənalarını ifadə edir (75, 341): *Maymun eniklirse on yâhut daha ziyâde enikler* (Ahmet Bîcan) (68, 859).

Türk dilində *inmək* sözü, çox dar sahədə “doğmaq” mənasına gəlir, *e/i* dəyişməsi ilə *inmək* feili *enmək* şəklində də deyilir (*belindən enmək, doğmaq*) (80, 235).

Irmağun gıyısında
Yılanun gömükleri
Geldi geçdi qarşıma
Köpeğun enukleri (Qaradəniz türküsi)

Türk mənşəli *en* (eğn) sözünün “oynaq yeri, bükülən yer” mənaları qeyd olunur (80, 236). *Enik* sözünün orta türkcədə *yeni-* “doğmaq” kökündən əmələ gəldiyinə dair fikir də irəli sürülür: *ye-nik*. Lakin Mahmud Kaşqarlı *yeni-* kökünü sadəcə qadın üçün “doğmaq” mənasında işləndiyini qeyd edir. Bu leksik vahidin uyğur dilində *enük* “(pələng) balası”, orta türkcədə *enük* “aslan balası” mənaları qeyd olunub (78, 136). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində bu söz “vəhşi heyvan balası” mənasında işlənir: *Aslan ənigi yenə aslandır* (KDQ, 119). *Enük* sözünün “pələng balası”, “aslan balası”, “vəhşi heyvan balası” mənalarını daha qədim hesab etmək olar. Həm Azərbaycan dili dialektlərində, həm də türk ədəbi dilində ortaq istifadə edilən qeyd olunan leksik vahidin “küçük” mənası dilin sonrakı inkişafı nəticəsində əmələ gəlib.

Pare. Azərbaycan dilinin Şəki dialektində “siçan balası” mənasını ifadə edir: *Bizim çardaxda pare var* (7, 393).

Türk ədəbi dilində də *fare* şəklində eyni mənani ifadə edir (75, 365): *Fare çıktığı yeri bilir* (türk atalar sözü); *Daha beş yaşından itibaren bir fareye benzeyen küçücük yüzünde alabildiğine açılmış gözleriyle ve alabildiğine delik kulaklarıyla evin içinde olan biten ne varsa hepsinin aslını öğrenmeğe çalışmıştı* (140, 165).

Sığır. Bu söz Azərbaycan dilinin Ağdam, Cəbrayıl, Göyçay, İsmayılı, Qafan, Qarakilsə, Şuşa şivələrində “inək”; Qax, Qarakilsə, Şəki şivələrində “naxır” mənasında işlənir: *Sığırnar eyriği batırdılar* (Göyçay); *Həmid kişinin malı çoxsa da, hamısı sığırda* (İsmayılı); *Döğə-*

sıdı deyın, ineyi sürməmişix sığıra (Şəki); *Sığır gələn vədədə ona iras gəldim* (Qarakilsə); *Sığır gedəndə duranam, hələ utumamışam* (Qax) (7, 432).

Sığır leksik vahidi türk ədəbi dilində “iribuynuzlu ev heyvanlarının (camış, öküz, inək) orta q adı” mənasını ifadə edir (70, 2772).

Bu söz Azərbaycan ədəbi dilində də işlənib: [*Çopo:*] *Piyaləni qaldırdım, yavaş səslə: Sənin şərəfinə, -dedim, - xoşbəxt olaq, qəbilə sığırları kök, itləri itidişli olsun!* (Çəmənzəminli) (12, 102). *Sığır* sözü türk dillərinin qırpaq qrupu dilləri üçün səciyyəvi olub, türkmən dilində bu söz “inək” mənasını ifadə edir (113, 59).

2.5. *Yemək, içki, qab-qacaq adları*

Bu adlar məişət leksikasının obyektini təşkil edir:

Aş. Bu söz Azərbaycan dilinin Basarkeçər şivəsində “əriştə” mənasını ifadə edir: *A Balle, aş pişiribənə?* (7, 27).

Azərbaycan dilinin Arpaçay kəndləri (Türkiyə) şivələrində *aş* sözü “yemək, xörək” mənasında işlənir: *Sən gedənnən nə aş yemişəm, nə əppəx’ yemişəm* (Aslanxana k.) (27, 231). Bu sözə Muğan qrupu və Cəlilabad rayon şivələrində “duru xörək” mənasında təsadüf edilir. Məsələn, bəzi xörək adları bunu sübut edir: *Xəmraşı, süddüaş, ayran aşı* (dovğa) və s. Bu qədim leksemin ziyafət, qonaqlıq sözləri ilə bağlılığını xalq danışığı dilində işlənən bəzi etnoqrafik səciyyəvi sözlərin tərkibində də görmək olur. Məs: *Oruc aşı, alla:şı, imamaşı, həcaşı* (Şərqi Abşeron) (48, 104). Həmin sözün “yemək, xörək” mənası Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində müşahidə edilir: *Yapağlı qocayı Dəpəgözə verün, aşın pişürsün*—dedi; *Ayğır atum boğazlayub, aşum vergil* (KDQ); *Eşqün odi pişürmişdi dürlü aşlar; Xəstə olalı kö-nül eşqündən, ey can parəsi, İçərəm gəm mətbəxindən dürlü-dürlü aş-lar* (Nəsimi) (27, 231).

Aş sözü müasir Azərbaycan dilində “plov” mənasında işlənir. Məs: *Südlü aş. Lobyalı aş. Çığırtmalı aş. Qiyməli aş və s.* (7, 149). E. Əzizov *aş* sözünü ilkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlər sırasında qeyd edir (27, 231). Qüdsiyyə Məmmədova Salyan şivəsində *aşxana* sözünün “mətbəx” mənasında işlənməsini maraqlı fakt kimi qeyd edir (48, 104). Ədəbi dilimizdə də bu söz “yeməlxana”

mənasında işlənib: *məktəbin aşxanası. Şofer dəftər-xanaya yapışıq tikilmiş birmərtəbəli aşxananın pəncərəsindən başını çıxardıb cavab verdi* (M.Hüseyn) (10, 150).

İ.Z.Eyuboğlu *aş* sözünü fars mənşəli söz kimi qeyd edir. Müəllif bu sözün türk dilinə keçişinin çox qədim olduğunu yazır (80, 43). Bəzi dilçilər (Doerfer, Yegorov, Sevortyan) *aş* sözünün farscadan alındığını, bəziləri (Ligeti, Clauson, Pelliot) isə türkcədən farscaya keçdiyi fikrindədirlər (78, 23).

Aş uyğur dilində: “qurbanlıq, qurban yeməyi...” mənalarında işlənir (80, 43). “Divanü lüğət-it türk” əsərində *aş* sözü “yemək, *aş*” mənasında qeydə alınıb. Burada *aş* sözünün digər mənası da verilib: *aş* “bir qabı sıxaraq təmir etmək” – “ayak *aş*la = qabı sıxaraq təmir et” (41, 147). *Aş* sözü müxtəlif türk dillərində - başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, türkmən, uyğur - “yemək, yiyəcək” mənasında işlənir (88, 30-31).

Türk ədəbi dilində *aş* sözü “yemək” mənasını ifadə edir. Bu sözə müxtəlif söz birləşmələrinin tərkibində də rast gəlmək mümkündür: *Aş deliyə kalmak* “iş bələnlər, işin ustalarının ortadan çəkilməsi”, *aş dökmək* “ziyafət vermək”, *aş ocağı* “kasıblara yemək verilən yer”, *aş pişti, bayram keçdi* “əyləncə bitdi, işə dönmək vaxtı”, *aş taşınca kepçeyə paha olmaz* “lazımsız sayılan alət ehtiyac duyulduğunda əhəmiyyət qazanır”, *aşda (çorbada) tuzu bulunmak* “bir işə az da olsa köməyinin dəyməsi”, *pişmiş aşa su katmak* “yolunda gedən bir işi pozmaq” (75, 75) və s. *Teğmen pişmiş aşa su katıyordu* (130, 66); *Yemek vakti olur. Hacı Bayram kendi eliyle aş dağıtır* (Ahmet H. Tanpınar). Bu cümlədə *aş* sözü “yemək üçün bişirilmiş yemək” mənasında işlənib. Türk ədəbi dilində Məhərrəmlikdə pişirilən yeməyə də *aş* deyilir (68, 189). “Kitabi-Dədə Qorqud”da *aş* sözünə “ölü üçün bişirilən yemək”: *Həm ölürlərimiz üçün verdüğümüz aşı əllərindən çəküb alub yəər imiş* (43, 117); “yemək, xörək” mənalarında təsadüf olunub: *Aydır: “Buñlu qoca ilə Yapağlı qocayı Dəpəgözə verün, aşın pişürsün!”- dedi* (43, 99).

Azıx. Azərbaycan dilinin Qazax dialektində “yol azuqəsi” mənasını ifadə edir (7, 31).

Azık türk ədəbi dilində “yiyəcək şeylər, qida, yiyəcək, ruzi” mənasında işlənir: *Düşman burayı tıkadığı için Turgut’un azığı tükenip*

kendiliğindən teslim olacağı kanaatindedir (Kâtip Çelebidən seçmələr), bu dildə ikinci mənası isə “səfər üçün hazırlanan yiyəcək şeylər, yol yiyəcəyi”dir (75, 95): *Azığını aldı, yine yola atıldı* (Ömer Seyfettin) (68, 242).

E.Əzizov *azuk* sözünün “azuqə” mənasına gəldiyini yazır. O, qeyd edir ki, qədim türk forması ilə müqayisədə *azıx* sözündə $u > ı, k > x$ dəyişikliyi baş vermişdir. *Azuq* sözü Azərbaycan ədəbi dili materiallarında “yol üçün götürülən ərzaq” mənasında işlənmişdir: *Mən bu oğlanı alayın, ava gedəyin. Yedi günlük azuqla çıxayın* (KDDQ); *Yöndən bir yola sən ki, uzağdır, bəndini tərək et, Azuqsuz kişilər dözməz bu yolların uzağına* (Nəsimi) (27, 259). E.Əzizov qədim insan düşürgəsi – Aşağı Paleolit dövrünə aid Azıx mağarasının adının “ayı” mənasında olan *azıq* sözü ilə deyil, məhz “azuqə, ehtiyatda olan ərzaq” mənasını ifadə edən *azuk//azık* sözü ilə bağlayır. Müəllif Azıx mağarasında çoxlu ocaq yerlərinin, kül-kömür qalıqlarının və ov heyvanları sümüklərinin tapılmasını Azıx toponiminin doğrudan-doğruya qidalanma və ərzaq ehtiyatı ilə bağlı olaraq meydana çıxması ehtimalını qüvvətləndirdiyini yazır. O, Azıx mağarasını həm sığınacaq, həm də ərzaq ehtiyatının saxlandığı yer olduğunu qeyd edir (27, 260). Bu gün həm türk ədəbi dilində, həm də Azərbaycan dilinin qərb şivələrində (Şəmkir, Qazax) işlənən *azıx* sözünün mənşəyi qədim türkə dayanır. *Azıx* sözü ilkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözdür (27, 258). Qeydlərdən anlaşıldığı kimi *azıx* sözünün *ayı* sözü arasında heç bir əlaqə yoxdur.

Bəhsumat//Bəyismat//Bəysumat. Bu söz Azərbaycan dilinin Ordubad və Naxçıvan dialektlərində “kömbə şəklində bişirilmiş çörək” mənasında işlənir: *Qərdaşım bazardan bəhsumat almışdı; Bəyismat qalibdə pişir* (Ordubad); *Biz bəysumat allux* (Naxçıvan) (7, 49, 53).

Türk ədəbi dilində *peksimet* sözü “sobada qurudularaq bişirilmiş çörək” mənasını ifadə edir (75, 897): *Kahvaltı için peksimedi her şeye tercih ederim* (Ömer Seyfettin). Qədim türk dilində də bu leksik vahid işlənmişdir: *beksimet > beksumat*. (103, 29). *Peksimet* mənşəyinə görə yunan dilindən alınma sözdür: (Yun. Paksimadi) *peksimet*. *Paksimadi* yunan dilində “qurudulmuş çörək” mənasında işlənir. Türk xalq şivələrində *peksimet* sözü daha çox “sobada bişi-

rilən çörəyə” deyilir: “Çörəklər bişib sobadan çıxarıldıqdan sonra içləri oyulub alınır, yenidən sobaya qoyulur, qurudulur, içi ayrı, üstü ayrı qurudulan çörəyə *pəksimet* deyilir” (80, 553). Bu sözün fars dilindəki *bəksimət* sözü ilə bağlı olması fikri də irəli sürülür. Türkçəyə dəqiq hansı dildən keçdiyi məlum deyildir (70, 2480).

Bulğur. Bu söz Azərbaycan dilinin Ağbaba, Qarakilsə şivələrinə də “yarma” mənasında işlənir (7, 66).

Türk ədəbi dilində “qaynadılıb qurudulduqdan sonra dingdə döyülən və ya dəyirməyə çəkilən qırılmış buğdaya, yəni yarmaya” bulgur deyilir (75, 166): *Zavallıya verdiği yalnız bulgur çorbasıydı* (Ömer Seyfettin); *Meydanlar bulgur kurutan, daha doğrusu kuruyan bulgurları bekleyen kocakarılarla dolu* (Refik H.Karay) (68, 423). İ.Z.Eyuboğlu yunan dilində təsadüf etdiyi *plege* (vurma, əzmə) sözündən *plegouri-pligouri* (əzilmiş, döyülmüş, qırılmış), *pulgur-pilgur/bulgur* sözünün bu dilə qədim Anadolu dillərindən keçdiyini qeyd edir. Müəllif *bulgur* leksik vahidinin mənşə etibarilə hansı dildən yaranması haqqında müxtəlif fikirlərin olduğunu bildirir (80, 104-105). Nemethə görə *bulgur~burgul* leksik vahidi qonşu dillərə məhz türkcədən keçmişdir (78, 63).

Çanax. Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin əksər şivələrində “saxsı kasa” (Naxçıvan); “ölçü qabı” (Ağdam, Gəncə); “ölçü vahidi” (Şərur, Zəngilan) mənalarını ifadə edir: *Taxılı çanağınan ülçürəx* (Xanlar); *Çanax aşağdan olur* (Ağdam); *Bir çanax on girvənkədi* (Zəngilan); *Məna bir çanax taxıl ver* (Gəncə); *Bir çanax üç put un girvənkədi* (Şəki) (7, 89). Şəki dialektində *çanax* leksik vahidi “52 kiloqrama bərabər ölçü vahidi” mənasını ifadə edir (40, 261).

İ.Z.Eyuboğluna görə farsca *çanağ* sözündən *çanak* (qab, duz qabı, çanaq) əmələ gəlmişdir. Müəllif *çanaq* sözünün digər mənalarını da qeyd etmişdir: “qab, ölçü qabı, çanaq, üç oqqalıq taxıl ölçəyi, minarə şərafəsi, günəşdən sərtləşmiş yaş torpaq, fincan, ağacdan və ya mädəndən düzəldilmiş qab, dağ təpələri üzərində çökük yerlər, oyuqlar” (80, 128-129). Qeyd olunan lüğətdə çanaq leksik vahidinin “qab, ölçü qabı” kimi mənaları Azərbaycan dili dialektləri üçün səciyyəvidir. Türkmən dilində *çānak* leksik vahidinə “saxsı kasa” mənasında təsadüf olunub (88, 115).

Türk ədəbi dilində *çanak* sözü “yastı və dairəvi saxsı qab” mənasında işlənir (75, 208). Türk ədəbi dilində “saxsı kasa” mənası da qeydə alınıb: *Fakat Akşemseddin çanağına ne burçak çorbası ne de yoğurt koyar, artan aşu da köpeklerin önüne döker* (Ahmet H. Tanpınar) (68, 524). T.Tekinə görə *çanak* sözü *çan* və *-(a)k* kiçiltmə şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlib. Çin dilində *çan* “şərab və ya yağ tökmək üçün istifadə edilən qab” mənasını ifadə edir (98, 472).

**Çölməg // Çölməx` // Çölməy.** Azərbaycan dili şivələrində (Cəlilabad, Salyan, Gədəbəy, Naxçıvan, Şərur, Ordubad, Göyçay, Lənkəran, Masallı) “xörək bişirilən saxsı qab; dibçək” mənalərini ifadə edir (7, 106): *Çölməx`ləri yü, piti qoyuram indi* (Gədəbəy); *Çölməx`də biz qərtop bişirərix* (Ordubad); *Nənəm çölməydə xörəy pişirmişdi; Çölməy düşdü yerə tikə-tikə oldu* (Lənkəran) (7, 106).

Türk ədəbi dili üçün *çömlək* leksik vahidinin “süzülmüş palçıqdan bişirilərək əldə edilən saxsı qab, bu cür qabların küpə bənzəyən, fəqət daha kiçik olanları” mənası səciyyəvidir (75, 237). Bu dildə *çömləkçi* sözünə də təsadüf edilir: *Çömləkçi de başını bu kənûna eğerek içerisinden demiş: Bana dahi iş gerek* (Mehmet E.Yurdakul) (68, 599). *Çömlək* qədim türk dili abidələrində *çölmək* şəklində işlənmişdir (103, 58). Türk dili ağızlarında *çölmək* şəkli də işlənir (78, 100). Bu sözün kökü bilinmir.

Güvec // Gövec. Bu söz Azərbaycan dilinin Bakı, Quba dialektlərində “gil qab” mənasında işlənir: *A balam, güvecimiz süzdədü* (Quba) (7, 184, 186).

Güvec sözü türk ədəbi dilində “yemək bişirməkdə istifadə olunan yastı və geniş ağızlı gil qab, bu qabda bişirilən yemək” mənasını ifadə edir (75, 440): *Ocağı görsem, üzerindeki güveci, içindeki yaprak sarmasını* (135, 25).

Haşıl. Azərbaycan dilinin Ordubad dialektində “xəşil” mənasında işlənir: *Haşıl də olar bişirərix, tərəx` də bişirərix* (7, 195).

Haşıl sözü türk ədəbi dilində “suda və ya süddə bişirilib yağ və doşabla yeyilən xəmir xörəyi” mənasını ifadə edir (75, 469). Qədim türk dili abidələrində *xaşıl*, *haşıl* leksik vahidləri “toxumacılıqda iplikləri yapışdırmaq üçün unu qaynadaraq əldə etdikləri xəşil” mənasında işlənib (103, 106). Bu mənası müasir türk dilində bu gün

də qeydə alınıb: *Mahallenin ara sokaklarında, çeşmə başlarında iplik tokaçlayan, haşıl kaynatan və ya boyadan çıkmış kelepçeri sokağa gətirilmiş iplərə asmaya çalışan kadınlara rastlardiniz* (Kemal Y.Aren) (68, 1200).

Pağaç. Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin Axalsxi şivəsində “mayasız xəmindən bişirilən çörək” mənasında işlənir: *Pağaçaya çox bişmək lazımdı* (7, 391).

Türk ədəbi dilində *poğaç* “içinə pendir, qıyma, kartof qoyularaq pişirilən bir növ çörək” mənasını ifadə edir (70, 2518): ...- *hattâ şehre girdikten sonra ilk rast geldikleri poğaçacı dük-kânından karını doyuracak bir şeyler bile aldırmiş* (140, 63).

Riçal. Azərbaycan dilinin Bakı dialektində “əncirdən bişirilmiş mürəbbə” mənasını ifadə edir (4, 352).

Reçel sözü müasir türk ədəbi dili üçün səciyyəvidir: *İki çay fincanı – Yunus Bey ikide bir gelip geçtikçe, bir parmak reçelden, bir parmak tereyağından ve bir yudum gittikçe soğuyan çaydan, tuzsuz ekmek kırıntıları, peçeteler* (136, 54). “Mürəbbə” mənasında işlənən *riçal* sözü qeyd etdiyimiz dillərə fars dilindən keçmişdir: *farsca-rîçâr, rîçâl* (95, I c., 1043).

Sahan. Bu söz Azərbaycan dili şivələrində (Başkeçid, İmişli, Qazax) “dərin mis qab” mənasında işlənir: *Sahanda qatıx var* (Qazax) (7, 415). Borçalı şivəsində *saxan* şəklində işlənir (7, 415).

Türk ədəbi dilində *sahan* sözü “içində yemək isidilən, yumurta və ya başqa şeylər bişirilən, dərinliyi az olan mis qab” mənasını ifadə edir: *Mehmet'i et günü olmadığı halde bol bir sahan külbastıyı yerken yakaladı* (Ömer Seyfettin) (70, 2636); *Keçe, kilim, eski bir yorgan, yırtık bir muşamba, bir iki yemek sahanı, bir bez bebek ki başına iliştirilmiş uzun kumral saçlardan başka bebeğe benzer bir yeri yok...* (133, 113). İlhan Ayverdiyə görə, bu söz ərəb mənşəli olub *صحن* sözündən əmələ gəlib. Ərəb dilində bu söz “boşqab” mənasında işlənir (105, 430).

Sə:ləb. Bu söz Azərbaycan dilinin Bakı dialektində “şərbət” mənasında işlənir (7, 426).

Türk ədəbi dili üçün *sâlep* sözü səciyyəvidir. *Sâlep* “salep bitkisindən əldə edilən un halındakı maddədən hazırlanan içki”dir:

Fabrikanın önündə bekleyen sâlep güğümü hoşuna giderdi (Sait Faik) (70, 2654). Bu söz ərəb mənşəlidir (105, 110).

Somu. Azərbaycan dilinin Qazax, Başkeçid, Bolnisi, Borçalı şivələrində “kömbə” mənasını ifadə edir: *Anam somu alıf; Hökümət satana somu deyirix`* (Borçalı) (7, 443).

Türk ədəbi dilində *somun* leksik vahidi “kömbə” mənasında işlənir. İlhan Ayverdi *somun* sözünün yunan mənşəli olduğunu qeyd edir: *somun* < yun. *psomion* – *Öğle ile akşam taamlarında yarım somun verir, su içirirdi* (Ahmet Rasim) (70, 2826).

Südbaşı. Bu söz Azərbaycan dilinin Ordubad dialektində “qaymaq” mənasında işlənir: *Bu gün südbaşı yedim* (7, 449).

Türk ədəbi dilində “südün üstündə toplanan qaymaq təbəqəsi” *sütbaşı* sözü ilə ifadə olunur (75, 1010).

2.6. Quş adları

Anqut. Azərbaycan dili şivələrində (Ağdam, Şəki) “uzunboğazlı ördəyə oxşar quş”: *Zalım elə bil anqutdu* (Ağdam) və məcazi mənada “avam, qanmaz” (Oğuz): *Sən özünü lap anqut yerinə qoymusan* mənalarında işlənir (7, 24).

Urmiyə şivəsində *anqut* sözü “çöl qazının bir növü” və məcazi mənada “uzun, zəiflikdən sümükləri çıxmış adam” mənalarını ifadə edir (27, 258).

Qədim türkcədə *anıt* (anqıt, angut) “su quşunun bir növü” mənasını ifadə edir (103, 10).

Türk ədəbi dilində *angıt-angut* sözü “çöl qazının bir növü; məcazi mənada avam, qanmaz” mənalarında işlənir (68, 140). Türk dili ağızlarında *angut* və *angurt* şəkillərinə də təsadüf olunur. Qədim qırpaç dilində də *angıt* şəklində işlənir. Uyğur dilində *anır* şəklinin istifadəsinə rast gəlinib. Qırğız dilində qızıl ördəyə *angır* adının verildiyi bilinir. Yakut dilində də *anır* sözü işlənir. H.Eren qeyd olunan leksik vahidi “bir su quşunun çıxardığı səs” olaraq dəyərləndirir (78, 13).

Doğan. Bu söz Azərbaycan dili şivəsində (Şuşa) “ov quşu” mənasında işlənir: *Bir ağ doğan aldım, yaxşı ovlıyr* (Şuşa) (27, 251).

Qədim türk dili abidələrində şahin quşunun adı beş sözlə ifadə olunmuşdur: *şunkar, laçın, toğan, çağrı, kekuk* (27, 251). *Toğan* sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində “şahin” mənasında işlənir: *Toğanın alinə aldı, ardına düşdü* (KDQ, 80).

Doğan sözü türk ədəbi dilində “alışdırılaraq ovda faydalanılan uzun qanadlı, sürətli uçan, qüvvətli, yırtıcı quş” mənasını ifadə edir (75, 292). Bu söz leksik şəkilçi də ala bilər: *On yedinci asır başlarında şikâr halkı denilen avcılardan 30 neferi doğancı, 271 neferi çakırcı, 276’sı şâhinci ve 45 neferi atmacacı olmak üzere mevcutları 592 idi* (İsmail H.Uzunçarşılı) (68, 731). İ.Z. Eyuboğlu *doğan* sözünün kök mənasının “ortaya çıxan, görünən, doğmuş olan” olduğunu qeyd edir. Məna genişləməsi ilə bu söz hal-hazırda “quş” mənasında işlənir. Müəllif *doğan* sözünün kökünü doğmaq feili ilə əlaqələndirir: *tog/toğ* (oluş, çıxış, ortaya gəliş, yaradılış, yüksəliş, açılış, yayılış, inkişaf, böyümə, yoğunlaşma bildirən kök) sözündən *togmak-toğmak/doğmak...* (80, 193). Qədim türk dili abidələrində *toğan burunlu* leksik vahidi “yumru, yığcam burunlu, şahin burunlu” mənasında işlənib (103, 208).

Hüthüt. Azərbaycan dilinin Ordubad dialektində “şanapipik” mənasında işlənir: *Hüthüt bəzakli çöl quşudu* (7, 213).

Türk ədəbi dilində *hüthüt* sözü “hop-hop, şanapipik” mənasında işlənir (75, 507). *Hüthüt* ərəbcə *hüdhüd* sözündən əmələ gəlib (80, 329). Başqırd dilində bu quş “hezhet”, qazax dilində “üdüd/sasık kökek”, qaraqalpaq dilində “öpepek”, qaraçay-balkar dilində “bayramdjak”, qırğız dilində “üpüp/sasık üpüp”, kumık dilində “qyukyuk”, tatar dilində “höd-höd(koşı)”, türkmən dilində “xüypüypik”, uйğur dilində “höppüp” adlanır (51, 68).

2.7. Heyvandarlıqla bağlı olan sözlər

Ağıl. Bu söz Azərbaycan dilinin Balakən, Biləsuvar, Cəbrayıl, Əli Bayramlı, Şəki, Zəngilan şivələrində “yayda mal-qara saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer” mənasında işlənir: *Ramazan inəxləri ağıla salıb darvazanı bərkitdi* (Balakən); *Bala, malları sal ağıla* (Zəngilan); *Mən bu ağıla qoyun salmaram* (Cəbrayıl). *Ağıl* sözü Azərbaycan dilinin Əli Bayramlı şivəsində “qışlaqda qoyunlar

üçün qamışdan tikilmiş yer”, Şəki dialektində “tövlə” mənasını ifadə edir: *Ağıl çox mö:kəm tikilmişdi, içəri heç külək də keçməzzi; İneyi ağıla bağlı:f qavağına ot töhdü* (7, 14).

İ.Z.Eyuboglu qeyd edir ki, fars dilində *âğâl*, *âğil* şəkillərində qeyd olunan bu söz “Divanu lüğət-it türk” əsərində *ağıl* şəklindədir. G. Doerfer ilə H.Erən *ağıl* sözünün türkcə olduğu fikrindədirlər (80, 12). Monqol dilində istifadə olunan *ayil* sözü də türk dilindəki *ağıl* sözünün dəyişmiş şəklidir: *ağıl > ağıl > ayil* (78, 3). *Ağıl* sözü türk ədəbi dilində Azərbaycan dili dialektlərində qeyd olunan “yayda malqara saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer” mənasını ifadə edir (75, 18): *Yaylada çam kütüklerinden yapılmış ağıllara bitişik, topraktan yükseğe kurulu tek odalı evler hatırından çıkmadı gitti* (134, 11). Həmin leksik vahid Azərbaycan ədəbi dilində də işlənir: *Böyük ağıla doldurulmuş quzular uzaqdan gələn sürünü görüb mələşirdi* (İ.Əfəndiyev) (10, 59).

Bu söz “Kitabi-Dədə Qoqud”un dilində “qoyun saxlanan yer” mənasında işlənmişdir: *Ağılın qapusunu bərkitdi* (43, 43). *Ağıl* sözü başqa dillərə də türk dilindən keçmişdir.

Dam. Bu leksik vahid Azərbaycan dili şivələrində “tövlə” (Gəncə, Göyçay, Karvansaray, Kürdəmir, Qazax, Sabirabad, Salyan, Şəki, Şəmkir, Şuşa, Tərtər), “qazma” (Borçalı), “hər cür tikili, bina” (Cəbrayıl, İmişli, Kürdəmir) mənalarında işlənir: *Cücələr damın küncünə yığışmışdı* (Salyan); *Bahar, malları dama sal, ot tök* (Şəki); *Heyvanları dama doldurdım* (Şuşa); *Qoyunları dama salmışam* (Karvansaray); *Keçmişdə qışda kət-dilər damda olardı* (Borçalı); *Dam deyərük daş əvə, kərpic əvə* (İmişli); *Toy damı tix`məx` çox çətindi* (Cəbrayıl); *Bizdə bişir-düşürü damda eliyəllər* (Kürdəmir) (7, 113).

Türk ədəbi dilində *dam* sözü “tövlə” - *Öküzün damını alçacık yapın* (Pir Sultan Abdal), “kiçik bina” - *Dördü de silâhlarını bırakıp etrâfıma, damın toprak zemînine çömeldiler* (Refik H.Karay) mənalarında işlənir (68, 623). Türk dilində *dam* sözünün “hər cür tikili” mənası da səciyyəvidir: *Çuvalı tandır damının önüne bıraktı* (135, 23).

Bu söz qədim türk dili abidələrində *dam > tam* şəklində işlənib (103, 60). Fars dilində *dâm* sözünə “tələ” mənasında təsadüf edilib (95, 850). *Tam* sözünə “dam” mənasında qazax dilində də təsadüf

olunub (89, 517). Qırğız dilində *tam* sözü “palçıqdan, kərpicdən düzələn divar” mənasını ifadə edir (104, 703). Bu leksik vahid (*tam* “divar”) qədim türkcədə işlənib. Orta türkcədə də *tām* “divar” sözü qeydə alınıb. Qədim qırqçaq dilində də *tam* şəklinə təsadüf olunub (78, 104). Həm Azərbaycan dili dialektlərində, həm də türk ədəbi dilində təsadüf etdiyimiz *dam* sözü türk mənşəlidir.

Gəm. Azərbaycan dili şivələrində (Ağdam, Çənbərək, Qarakilsə, Qazax) “yüyən” mənasını ifadə edir: *Atın gəmini ağzınnan çıxart otdasın* (Qazax) (7, 177).

Gem sözü türk ədəbi dilində də “yüyən” mənasında işlənir: *Deh ey gâvurun atı diye gemi zorlar* (Târik Buğra) (68, 1028).

Bu sözün kökü *tam* olaraq bilinmir. Bəzi tədqiqatçılar türkcə *kemir- ~ gemir- şəkilləri* ilə **gem ~ *kem kökü arasında əlaqə olduğunu qeyd edirlər* (78,153). Məlum olduğu kimi, türk dillərində *-ir* leksik şəkilçisi feildən feil və ya feildən isim düzəldir. Belə olan təqdirdə bu sözün kökünün feil olaraq alınması məqsədə uyğun deyildir.

Paldım. Bu söz Azərbaycan dilinin Şamaxı dialektində “minik heyvanlarında palanın irəli gəlməməsi üçün quşğuna köməkçi qayış” mənasında işlənir: *Paldım ənni qeyişdən olur ki, atın qıçını kəsməsün* (7, 392).

Türk ədəbi dilində *paldım* sözü eyni mənanı ifadə edir: *O başta kuskunu kopmuş eyerli düldüller / Bu başda paldımı düşmüş semerli bülbüllər* (Mehmet Âkif) (70, 2451).

2.8. Əmək alətləri, müxtəlif əşyalar və onların hissələrinin adları

Anaxdar// Anahtar. Azərbaycan dilinin Başkeçid, Borçalı şivələrində “açar” mənasında işlənir: *Qapıyı anaxdarnan qıfilla, gəl* (Borçalı) (7, 23).

İ.Z.Eyuboğlu *anahtar* sözünü yunan dilindən alınma söz hesab edir: *ankhtora/anaikterion* sözündən əmələ gəlmişdir. Türk dilinin xalq şivələrində: *inahtar, enehter, anaktar, enağtar, enahdar* və b. şəkilləri işlənir (80, 30).

Türk ədəbi dilində də *anahtar* sözü “açar” mənasında işlənir (75, 53): *Simeranya kâşifinin yazıhanesine anahtar uydurmakta benim ahlâkıma aykırı hiç bir nokta göremiyorum* (137, 19).

Balgöz. Bu söz Azərbaycan dilinin Qazax dialektində “daş sındırmaq üçün çəkiç” mənasını ifadə edir: *Daş qırma: gederem, balgöz zü maña ə:ti* (7, 38).

Türk ədəbi dilində *balyoz* “ağır, böyük, uzun saplı çəkiç” mənasında işlənir (75, 108). Yunanca *barios*(ağır) sözündən *baryos/balyoz* əmələ gəlmişdir. Anadolu türkcəsində, xüsusilə, xalq şivələrində *var-yos, varyoz, baryos* şəkilləri işlənir. Türk ədəbi dilinə keçishi Anadoluda danışılan Rum dilinin təsiri ilədir (80, 72).

Çapa. Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin Gədəbəy, Kəlbəcər şivələrində “kətmən” mənasını ifadə edir: *Çapeynan qartopun, qardalının alasını vuroylar; Qartofun divini çapeynan doldur* (Gədəbəy) (7, 89).

Türk ədəbi dilində *çapa* “bağca və tarlada torpağı belləmək üçün istifadə olunan, bir tərəfi düz, digər tərəfi çəngəl şəklində olan bağban aləti, kətmən” mənasında işlənir (75, 209): *Yarın sabah çapaya gideceğiz* (68, 525). İ.Z.Eyuboğluna görə *çapa* sözü ya yunan mənşəli *tsapi* sözündən, ya da italyan mənşəli *zappa* sözündən əmələ gəlib. Anadolu türkcəsinə də Anadoluda danışılan yunan dilindən keçməsi təbiidir. Türk ədəbi dilində gəmiçilikdə istifadə olunan *çapa* sözü bəzi mənbələrdə italyan mənşəli göstərilib. Lakin “bel, tarla beli” mənasına gələn *çapa* ilə “gəmi dəmiri” olan *çapa* fərqli keyfiyyətdədir. İtalyanca *zappa* sözü “bel, kürək, kətmən” mənasına da gəlir, ancaq daha çox dənizçilikdə geniş yayılmışdır. “Tarla beli” mənasına gələn *çapa* isə xalq şivələrində yer alır. İ.Z.Eyuboğluna görə *zappa* dənizçilikdə “kətmən”i, *tsapi* kənd təsərrüfatındakı “kətmən”i əmələ gətirdi (80, 130). *Çapa* sözü leksik şəkilçi alaraq *çapalamax* şəklində Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivəsində “kətmənləmək, kətmənlə alağ vurmaq” mənasında işlənir: *Zavah duruğ gedin, yarımçəx qoyduñuz yeri çapale: η* (7, 89).

Türk ədəbi dilində *çapalamak* “torpağı kətmənləmək, kətmənlə belləmək” mənasını ifadə edir (75, 209). *Çapa* leksik vahidinin türk ədəbi dilində müxtəlif leksik şəkilçilər qəbul etmiş variantları da mövcuddur: *Çapacı, çapalamak, çapalanmaq, çapalatmaq...*(80,130).

Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdəki bütün sadə feillər milli sözlərdir, adətən, azhecalı (bir, iki hecalı) olur. Bəhs etdiyimiz *çapmaq*

feili də dilimizin mövcud olan bu xüsusiyyəti ilə uyğunluq təşkil edir. Bizcə, bu feil türk mənşəlidir.

Dağar//daqar. Azərbaycan dilinin Ağdam, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Kürdəmir, Quba, Oğuz, Salyan, Şamaxı şivələrində “qoyun və ya keçi dərisindən hazırlanmış torba, kisə” mənasını ifadə edir: *Dur dağarı bura gəti* (Şamaxı); *Dağarı sua qoyqınan yımşalsın* (Salyan); *Dağarda taxıl saxlıyıllar* (Oğuz); *Bir dağar un gətidim* (Ağdam); *Əli, o dağarı də: rmənə apar* (Kəlbəcər) (7, 110). *Daqar* leksik vahidi Şəkinin Baş Göynük və Biləcik kəndlərində işlənir (40, 189): *Epbeyi daqara dolduruf getdi* (Şəki) (7, 111).

Dağar leksik vahidi üçün türk ədəbi dilində “dəri torba, yastı ağızlı torpaq qab, çanaq, küp, böyük saxsı, atəş qoymaqda istifadə olunan torpaqdan manqal” mənaları səciyyəvidir (75, 243). “Yeni Tarama Lüğəti”ndə *tağar*, *dağar* sözünün farsca *teğār* (qab, çanaq, küp) sözündən əmələ gəldiyi qeyd olunub (103, 200). Bu leksik vahidə Sibir, Qırğız, Altay türklərində də rast gəlinir (dağar) (108, 63). Azərbaycan dilinin Ordubad dialektində *davarcıq*: *Davarcıq onaltı kilo un tutur*; Ağbaba şivəsində isə *davarçın* “dağarcıq, torba” mənasında işlənir (7, 120). *Dağarcıq* sözü türk ədəbi dilində də qeyd olunub: *Dağarcıqından kumlu köy ekmeği ve suyu seli kaçmış Miha-liç peyniri çıkarıp verdi* (Sait Faik) (68, 611).

R.Ə.Rüstəmov Quba dialektində işlənən *dağar* leksik vahidinin iki mənasını da qeyd edərək bu sözü omonim sözlərə daxil edir: *dağar* “taxıl və ya başqa şey tökmək üçün dəridən düzəldilmiş qab; bu və ya digər şeyin həddindən artıq quruması” (53, 210). Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində *dağar//tağar//tağır* “içərisində çörək saxlanan dəri qab” mənasında işlənir (2, 276).

Darax/Tarax. Bu söz Azərbaycan dilinin Daşkəsən şivəsində “kotanın hissəsi”: *Kotan əkəndə daşa keçdi, darax sındı, hop taxdadan aralandı*; Şuşa şivəsində “bəzi quşların başında yelpincə oxşar kəkil”: *Şanapıpiyin darağı to:uzunkuna oxşuyur*; Kürdəmir, Şuşa şivələrində “qəlsəmə”: *Balığın darağı qaralsa, zəhərri olar* (Şuşa) və “əl və ayaqlarda pəncə sümükləri”: *Bu sümüklər əl dəyil, ayax daraxlarıdı* (Kürdəmir) mənalarını ifadə edir (7, 116). Bu söz Azərbaycan dilinin Oğuz şivəsində “dırmıq” mənasında işlənir: *Soğanı tarax diyirix` unnan taraxlıyif, toxumu səpirix* (7, 481).

Tarak leksik vahidi türk ədəbi dilində “kotanın dişli hissəsi, bəzi quşların başında yelpincə oxşar kəkil, qəlsəmə, əl və ayaqlarda pəncə sümükləri” mənasında işlənir (75, 1044). Gördüyümüz kimi, türk ədəbi dilində qeyd olunan *tarak* sözü Azərbaycan dili dialektlərində də eyni mənada işlənir. İ.Z.Eyuboglu qədim türkcədə olan *targak* (*eşən, ayıran, dağıdan*) sözünün *tarak* şəklində inkişaf yolu keçdiyini qeyd edir. Müəllif türkcə *tar* kökündə “dırmalamaq, dağıtmaq, eşmək, yırtmaq, qazmaq” və b. mənaların gizli olduğunu qeyd edir (80, 642). Azərbaycan ədəbi dilində işlənən *darmadağın* (dağıtmaq, etmək) sözündəki *dar* hissəsi də bir kökdəndir.

Dirgançı. Bu söz Azərbaycan dilinin Basarkeçer şivəsində “*ta-yaya yaba ilə ot verən adam*” mənasını ifadə edir (7, 136).

Dirgen sözü türk ədəbi dilində “*yaba*” mənasında işlənir: *Kel Derviş, çok ağır bir işe hazırlanıyormuş gibi nacağın eğri burnunu Uranha'nın boş böğrüne dayadı, dirgenle saman toplar gibi herifi yavaş-yavaş korkuluğun boşluğuna sürdü* (Kemal Tahir) (68, 718). Qədim türk dili abidələrində *dirgemek, dergemek* “toplamaq, bir araya gətirmək”, *dirgenmek* “toplamaq”, *dirgeşmek* “toplanmaq, bir araya gəlmək” leksik vahidləri işlənib (103, 68-69).

Dibəy//Divəx`//Dübəx`//Divəx. Azərbaycan dilinin əksər şivələrində “duz, yarma, çəltik və s. döymək üçün içi oyulmuş daş və ya kötük; həvəngdəstə” mənalarında işlənir: *Ay Fatma, dibəyinizi ver, bir az duz döyüm* (Naxçıvan); *Gəti, divəx`də bir az çəltix` döyəx* (Şəmkir); *Divəx`də duz dö:üllər* (Tərtər); *Duzu, düyyü divəx`də döyəllər* (Qazax); *Divəx`də hər şey döyməğ olur* (Şəki); *Daşi surax eliyib, dübək düzəldirix* (Culfa) (7, 137,146).

Dibek sözü türk ədəbi dilində “buğda, arpa və s. döymək üçün içi oyulmuş daş və ya kötük” mənasında işlənir (75, 278): *Yirmi kişi, hiç dinlenmeden palanganın iç avlusunda büyük dibekte evvelce hazırlanmış kömürleri dövüyor* (Ömer Seyfettin); *Üç dört sokak kenarında bir bir dibek taşı var, güçlü, kuvvetli kızlar ellerinde tokmaklar bulgur dövüyorlar* (Refik H.Karay) (68, 697). *Dibek* leksik vahidinin inkişafı *tüp* (*təpə, dib, əsas, kök*) sözündən *tüb-e-k/tibek-dibek* şəklində olmuşdur. *Tüpülemek-tepelemek* “təpəsinə vuraraq döymək, əzmək” mənalarını ifadə edir.

Türk dilinin şivələrində *töbek* “tepe”, *töpe* “son, uc”, *dübek-tübek-tibek-dibek* şəkilləri işlənir (80, 184). *H.Eren dibek* sözünün (<düp) kökündən deyil, *döy-* (< tög-) “əzmək” kökündən əmələ gəldiyini qeyd edir: *döğ-* (>döv-) + *-(e)k* >*dövek > *düvek (>*dübek*) > *divek* > *dibek* (78, 111).

Qazığ//Qazıx. Azərbaycan dilinin Dərbənd, Qax, Qəbələ, Şəki şivələrində “yerə basdırılan dirək və ya paya” mənasında işlənir: *Qazığ bərk ağacdən taxılıtdı; Qazığın başını haçə eliyrix, bağ sürünçüf çıxmasın; Dananı hələ ki qazığa bağla, so:ra mən yerinə bağlaram* (Şəki); *Qazığı bərk basdır ki, taya mö:kəm olsun* (Qəbələ) (7, 289).

Türk ədəbi dilində *kazık* leksik vahidi eyni mənanı ifadə edir: “İşâret kazığı” (69, 1625). Bu söz qədim türk dövründən bəri işlənir (kazguk) (78, 224).

Qazma//Qəzmə. Azərbaycan dili şivələrində (Qazax, Ordubad, Şərur) “külüng” mənasında işlənir: *Ə, o qazmeyi ordan mǎ: ver* (Qazax) (7, 289, 294).

Kazma leksik vahidi türk ədəbi dilində də “külüng” mənasını ifadə edir (69, 1626).

Mandal. Bu söz Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Goranboy, Ordubad şivələrində “cəftə” mənasını ifadə edir: *Mandal qapıda olar* (Ordubad); *Qapının mandalını vur* (Basarkeçər) (7, 344). Azərbaycan dilinin Basarkeçər şivəsində *mandallamax* sözü “cəftələmək” mənasında işlənir: *Axşamdı, ta qapıyı mandalla* (7, 344).

Mandal sözü türk ədəbi dilində də “cəftə” mənasında işlənir: *Buna basarak mandalı çevirdim* (Refik H.Karay); *Kapıyı bacayı şaşırıp kendini duvarlara çarpmaktan ve de mandalı bulamadığından, bulunca da basıp açamadığından bir zaman debelenmiş* (Kemal Tâhir) (69, 1930).

Sürmə. Azərbaycan dilinin Ağdaş, Ordubad şivələrində *sürmə* sözü də “cəftə” mənasını ifadə edir: *Qapının sürməsin vur* (Ordubad) (7, 452). Türk ədəbi dilində də *sürme* sözü “cəftə” mənasını ifadə edir: *Biraz sonra sürmenin çekildiğini ve kapı kanadının aralandığını duyduk* (Refik Halit Karay) (70, 2881).

Mərtək. Bu söz Azərbaycan dilinin Çəmbərək şivəsində “odun qırığı” mənasında işlənir: *Bir mərtək yoxdu ocağın gözünə qoyam* (7, 353).

Mertek türk ədəbi dilində “uzun, çox qalın olmayan, dörd bucaq odun” mənasını ifadə edir: *Bir elif ki ne merteğe benzer ne de direğe...* (Ahmet Rasim) (69, 2020).

Mərtək bəzi tədqiqatçılara görə ermənicə *martaq* sözündən əmələ gəlib, bəzilərinə görə isə türkcədən erməni dilinə keçib (78, 293).

Masat. Azərbaycan dilinin Borçalı şivəsində “bülöv” mənasını ifadə edir: *Masatnan pıçax, xançal bülöylüyüllər* (7, 346).

Masat sözü türk ədəbi dilində də “bülöv” mənasını ifadə edir: *Hesapsız kasap ne bıçak bırakır ne masat* (atalar sözü); *Aşçının et bıçağını al, masata sür, iyice bile* (Ahmet Râsim) (69, 1945).

Nacağ// Najax. Bu söz Azərbaycan dilinin əksər şivələrində “kiçik balta” mənasında işlənir: *A balam, dur nacağı götür, bu eti çapəg* (Bakı); *Naçağı vər, odun xırdalı:m* (Kürdəmir); *Nacax iti olsaydı, bu odunnarı əlbəhəl yarardım* (Şahbuz); *Dərviş deyir, iyirmi ildi bu najax məndədi* (Qubadlı) (7, 367, 368).

Türk ədəbi dilində *nacak* sözü “qısa saplı, geniş ağızlı odun baltası” mənasını ifadə edir (75, 826): *Ellerine balta, nacak, sopa ne geçtiyse onlarla düşmana saldırmakta, rastgele vurmaktadır* (Orhan Ş. Gökçay); *Şunlardan da sapan, keser, nacak yap* (Mehmet E.Yurdakul). Bu leksik vahid qədim yazılı abidələrin dilində “xəncər, qazma” mənasında işlənib (103, 156). İlhan Ayverdi *nacak* sözünü fars mənşəli söz hesab edir (*Fars. nāçeh “yəhər baltası”*). Qədimdə bu söz “döyüş aləti olaraq istifadə olunan geniş və kəskin ağızlı böyük balta” mənasını daşıyıb: *Necâtî'ye nacak derler veli-kîn gerçek eydürler / Havâriç boynun urmağa Ebû Müslim nacağıdır* (Necâti Bey) (69, 2283).

2.9. Pul və ölçü vahidini bildirən sözlər

Axça. Bu söz “pul” mənasında Şəkinin Qışlaq kənd şivəsində işlənir (40, 187). Həmin leksik vahidə Azərbaycan dilinin Qazax, Salıyan, Şəmkir şivələrində də təsadüf olunub. Qeyd olunan şivələrdə “balıqların üzərindəki pərək, pul” mənasında işlənir: *Bizim çaylardakı balıqların hamısında axça var* (Qazax) (7, 17).

Türk ədəbi dilində *akçe* şəklində işlənib “Səlcuqlarda və Osmanlılarda pul vahidi olaraq istifadə olunan gümüş sikkə” mənasını ifadə edir: *Ak akçe kara gün içindir* (atalar sözü); *Yunan komitesi, lü-*

zumlu olan akçeyi Avrupa'da bulunan Rum tüccarından iâne sūretilə toplamakta iken...(Nâmık Kemal) (68, 66). Axça sözüne "Dədə Qorqud"un dilində də rast gəlinib: *Ağır xəzinəm, bol aqçam götürüb durursan, sağa xərcliq olsun!* (43, 48); *Altun-aqçan, xərcləyür olsam, Mənim kəfənim olsun!* (43, 83).

Manqur. Bu söz Azərbaycan dilinin Bakı, Şamaxı, Şuşa şivələrində "pul" mənasını ifadə edir.

Türk ədəbi dilində *mangır* sözü "bir növ mis pul, pul" mənasında işlənir: *Bir dərviş, "Yâhu, babaya bir kaç mangır himmet et!"* der (Fâik Reşat); *Mangır yok, gazinoya gidemiyoruz* (Mâlik Aksel) (69, 1932); *...Sultan Mahmut devrinden tek bir mangır sal-lanan boş bir kavanozun çıkması Aristidi Efendiye de ister istemez bu şüpheyi vermişti* (140, 50). Bu leksik vahid türk dilinin ümumişlək sözlər sırasına daxil deyil. Lakin arxaizm kimi bədii üslub nümunələrində özünü göstərir. *Manqır* sözüne Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində də təsadüf olunub (12, 289).

Möngusak sözüne "mis pul" mənasında monqol dilində təsadüf olunub. Qeyd etdiyimiz leksik vahidin monqol mənşəli olduğu və *möngur>mangur>mangır* şəklində inkişaf yolu keçdiyi qeyd olunur. Anadolu türkcəsinə isə mongolların Anadolunu hakimiyyətləri altına aldıkları qısa zaman içində keçib. XIV əsrdə Osmanlı dövlətinin pul vahidi olaraq mənimsənib (80, 474).

Qulac//quləc. Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində "1,5-2 metr" mənasında işlənir: *Doqquz quləc piltə (çarıq bağı) aldım* (2, 245).

Kulaç sözü türk ədəbi dilində xalq arasında ölçü vahidi olaraq "qolların tam açılmış vəziyyətində iki qolun barmaq ucları arasındakı uzaqlıq" mənasını ifadə edir: *Her an o kaya ile gemi arasınada bir iki kulaçlık mesâfe azalacak zannedildiği halde azalmıyordu, artmıyordu da...* (Sait Fâik) (69, 1781).

2.10. Coğrafi şəraitlə əlaqədar olan sözlər

Çamır. Azərbaycan dili şivələrində (Goranboy, Qazax, Şahbuz, Şəmkir, Tovuz, Yevlax) "palçıq" mənasını ifadə edir: *Su, çamır kimi gələr, çay qoymağ olmaz* (Tovuz); *İnəx'lər çamırın içindədi* (Qazax); *Getdim gördüm at batıb çamıra, çıxa bilmir* (Şahbuz) (7, 89)

Türk ədəbi dilində də *çamur* sözü eyni mənada işlənir (75, 208): *Çamur ayakkabılarını çoktan sarmış, pantolonunun paçalarından iki karış yukarıya kadar sıçramıştı* (127, 51); *Toprak saha ıslanmış, meşin yuvarlak çamura bulanıp ağırlaşmış* (135, 15).

Azərbaycan ədəbi dilində də *çamır* sözü “palçıq, lil, lehmə” mənasını ifadə edir (1, 443).

İ.Z.Eyuboğluna görə, *çamur* sözü monqol dilində olan *şabor* sözündən əmələ gəlmişdir: *Şabor>çabor>çamor/çamur* (80,128). Qədim türk dili abidələrində bu söz *çamır* şəklində işlənmişdir (103, 50).

Gədig // Gədik. Bu söz Azərbaycan dili şivələrində Əli Bayramlı, Salyan, Ordubad “aşırım, dağ keçidi” mənalarında işlənir: *Biz bu gün dağın gədiyinnən aşırıldx* (7, 176).

Gedik sözü türk ədəbi dilində bir neçə mənəni ifadə edir. İfadə etdiyi “dağ keçidi” anlamı əsas mənədir. Bu söz “qüsür, nöqsan, boşluq” məcazi mənalarını da ifadə edir: *Âdile, böylece hayâtında birtakım gedikler bulunduğunu bildiği Nûran'ı benimsiyordu* (Ahmet H. Tanpınar) (68, 1021).

Gedik qədim türk dilində *ket* “qırma, yarma, dağıtma, deşmə” mənalarını ifadə edən kökdən *ket-mek>ketmek* (qırmaq, deşmək, yarmaq) – *ket-ü-k>ketük>ketik>gedik* şəklində inkişaf yolu keçmişdir. *Gedik* “bir yerdə qırılaraq, vurularaq, yarılaraq açılan keçid, keçmək üçün yer” mənalarını ifadə edir (80, 273). Qədim türk dili abidələrində *gedük, gedik* leksik vahidləri “əksik, nöqsan, ehtiyac, çatlaq, yarıq” mənalarında işlənib (103, 90).

Hin. Ümumxalq dilində işlənən bu sözün Qazax, Tovuz şivələrində “mağara” (Qazax), “hisli daxma” (Tovuz) mənaları var (7, 206).

Türk dilində *in* sözü “kiçik mağara” mənəsində işlənir (75, 541): *Küçük siyah gözleri, dâima karanlık bir inin derinliklerinden bakar gibi parlardı* (Ömer Seyfettin) (69, 1401).

İ.Z.Eyuboğlu *in* sözünün qədim şəklinin *yin* olduğunu və “yırtıcı heyvanların qorunduqları təbii oyuq” mənasını ifadə etdiyini qeyd edir: *aslan yin* (aslan ini), *ayı yin* (ayı ini) (80, 347).

Orta türkcədə *in, yin* şəkillərinə təsadüf olunub (78, 190).

Ormannıx. Bu sözə “meşəli” mənasında Azərbaycan dilinin Qazax dialektində təsadüf edilib: *Bura elə ormannıxdı kın doñuza hır desəñ girməz* (4, 347).

Türk ədəbi dilində *orman* sözü “meşə” mənasında işlənir (75, 864): *Vahşi hayvanlar gibi ormanlarda, ağaç kovuklarında saklanırdı* (Namık Kemal) (70, 2397). *Meşə* sözü isə “pəlid” mənasını ifadə edir (75, 763): *O evlerin önlerine kuru meşe dallarıyla örtülü çardaklar yapmışlar* (Refik H.Karay) (70, 2032). E.Əzizov Azərbaycan dilində *meşə* ləkseminin işlənmə tarixinin daha qədim *orman* sözününün isə nisbətən yeni olduğunu qeyd edir. O, min ildən çox bundan əvvəl Xəzər dənizinin cənub sahilində yaşamış elamitlərin dilində *meşə* sözünün Azərbaycan dilindəki mənasında işlənməsinə əsaslanır: “Orman sözü, çox güman ki, Azərbaycan ərazisinə sonradan gələn türk tayfalarının dili üçün səciyyəvi olmuş, buna görə də məhdud dairədə işlənmiş, ümumişlək sözlərin sırasına keçə bilməmişdir” (24, 43). *Orman, ormanlı, ormanlıq sözlərinə* “meşə, meşəli, çox ağaclı, meşəlik” mənasında Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində də rast gəlinib: *Ətraf bir orman kimi ağaclıq idi* (S. Hüseyn); *Bəli, bizim kənd, daha doğrusu, bizim oba Səngər adlanan, meşəli, ormanlı uca dağın ətəyində yerləşir* (S.Rəhimov); *Burası qalın, sıx ormanlıq, sərt qayalıq, uçurumlu dərdlərlə qucaqlanmışdı* (A.Şaiq) (12, 528).

Sarf//Sarıf//Sərp. Azərbaycan dili şivələrində “uçurum” (Hamamlı), “dağlıq” (Qazax), “çıxılmaz, dik, sıldırım (qaya)” (Meğri) mənasında işlənir: *Sarıf yeri əlimiznən piçerix`* (Qazax); Mō: *baxma, Binədəli Ardışdı, bərə:nin sərpələri oturammaz* (Meğri) (7, 420, 430).

Türk ədəbi dilində *sarp* sözü “çıxılmaz, çox dik”: *Sarp bir dağa kaçan Alâüddevlə'nin oğlu ile iki torunu eline esir düştü* (Ömer Seyfettin) və “çətin, sərt, güclü”: *Çınarlı, en çok efe çıkaran sarp tabiatlı haşin bir köydü* (Ömer Seyfettin) mənalarını ifadə edir (70, 2682). Orta türkcədə *sarp* sözü “çətin” mənasında işlənilib (78, 357). *Sarp* ləksik vahidi Azərbaycan ədəbi dilində də “keçilməsi, üstünə çıxılması çox çətin olan; çox dik, sıldırım, yalçın” mənasında işlənilir (13, 43).

Yazı. Azərbaycan dili şivələrində (Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qazax, Laçın, Oğuz, Ordubad, Şahbuz, Tərtər, Zəngilan) “çöl, səhra, düzənlik” mənasında işlənilir: *Quvatdıya<Qubadlıya> gedəndə yazı get-*

dix`cə qutarmır (Laçın); *Yazıdan çayacan yağış məni döydü* (Zəngilan); *Qavaxlar susuz yazılar çoxudu* (Füzuli); *Yazıda qoyun da otduyur, mal da otduyur* (Şahbuz) (7, 544). Bu sözə Şəki dialektində Qarayazı, Ağyazı (əkin yeri adıdır) sözlərinin tərkibində təsadüf edilir: *Taxılımızın çoxu Ağyazıdadı* (Biləcik); *Biyil Qarayazıda bitən buğda heş vax olmitdi* (Qışlaq) (40, 189). M.Şirəliyev qeyd edir ki, *yazı* sözü Göyçay, Ordubad, Culfada “çöl, səhra” mənasında işlənir; - *Qoyun sürüsü yazıdan gəldi sərdana sağılmağa* (Ordubad). Şamaxı, Mərzə şəvələrində *yazı* sözü *yabanı* sözü ilə müvazi işlənir. Gəncə dialektində *yazı* sözü *yazıpişiyi* (çöl pişiyi), *yazımaralı* (çöl maralı) tərkiblərində və *yazıxmax* məsdərinin kökündə təsadüf edilir.

Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşən *yazı* leksemi həm Mahmud Kaşğarının lüğətində, həm də klassiklərimizin əsərlərində işlənib: *Sən üzündən aləmi rövşən qılıb saldın niqab, Yazıya salsın bu gündən böylə nurin afitab* (Füzuli). *Yazı* sözünün “Kudatqu Bilik” əsərində də “çöl, düzənlik” mənasında işləndiyini S.E.Malov qeyd edir. *Yazı* sözü *yazı* müasir türk dillərindən xakas dilində *çazı* (*y>ç*) formasında təsadüf edilir (58, 334).

Müasir türk dilində *yazı* sözü bir neçə mənə ifadə edir: “düz ərazi, düzlük, səhra; ova; tarla”: *El yazıya el yazıya/Duman çökmüş çöl yazıya – Türkü*” (75, 1138). *Yazı* sözü bəzi toponimlərin tərkibində də qədim mənasını qoruyub saxlamışdır. Məsələn: Qarayazı meşəsi, Qarayazı rayonu (Gürcüstanın keçmiş Qardabani rayonu), Göyçayda Qarayazı kəndi, Giləzi kəndi (Abşeron rayonu) və b. (9, 167).

H.Eren *yazı* sözünün *yaz-* (yaymaq, açmaq) kökündən əmələ gəldiyini qeyd edir (78, 448).

2.11. Tikili adları

Xan. Bu söz Azərbaycan dilinin Qazax dialektində “karvansara” mənasında işlənir: *Atı xanda saxladım* (7, 215).

Han sözü türk ədəbi dilində “karvan yolları üstündə yoldan keçənlərin, tacirlərin, qonaqların qalmaları üçün və heyvanlarının gecələməsi üçün inşa edilən bina” mənasını ifadə edir: *Şu geniş yalqlardan birində atlarını sularlardı və şimdi yok olmuş hanlardan birine bineklərini və heybələrini bıraktırlardı* (Ruşen E.Ünaydın) (69, 1169);

Buna apartmanlar kalmış, hanlar, hamamlar... (138, 143). Türk ədəbiyyatında N.F.Kısakürəyin “Han duvarları” şeiri çox məşhurdur. İ. Z.Eyuboglu *han* sözünün “heyvanların bağlandığı yer; koyun hanı, deve hanı” mənalarını da qeyd edir (80, 314).

Fırını. Azərbaycan dili şivələrində (Bolnisi, Borçalı, Qazax, Tovuz) “təndir” mənasında işlənir: *Onu qavaxcan daşnan hörüllər, fırınıyı hörüllər* (Borçalı) (7, 171).

Bu söz türk ədəbi dilində “üstü qapalı, ancaq önü açıq olan bişirmə yeri; qaz peçi” mənalarını ifadə edir: *Ekmek fırını, tuğla fırını, seramik fırını, çini fırını və s.: Evlerden gelen tepsiler fırında yarım saat dururdu* (Ömer Seyfettin) (68, 953); *Çinili Fırın'ın önünden gecerken bir parça durakladı ve içeri girdi* (128, 106).

2.12. Bitki adları

Bamiyə. Bu söz Azərbaycan dilinin dialektlərində (Cənubi Azərbaycan) “bibərə bənzər bitki adı” mənasında işlənir: *Gedə, o bamiyələrə bir az su ver* (7, 38).

Türk ədəbi dilində *bamiyə* sözü «incə, uzun piramid şəklindəki meyvəsi pişirilib yeyilən bitki» mənasını ifadə edir (75, 109). *Bamiyə* sözü Azərbaycan ədəbi dilində də “meyvəsi konus şəklində olan və xörəyə işlədilən birillik lifli bitki” mənasında işlənir (10, 217).

Ətotu. Azərbaycan dili şivələrində (Ağdam, Ağdərə, Xocavənd, Şuşa) “nanə qoxulu, yeməli yabanı bitki adı” mənasında işlənir: *Ətotunu bozbaşə tökürüx`* (Şuşa) (7, 166).

Ətotu türk ədəbi dilində “ət yeməklərinə tökülən ətirli bitki” mənasını ifadə edir (75, 355).

Gəvən//Gəyan. Bu söz Azərbaycan dilinin Ağbaba, Kürdəmir, Təbriz, Ordubad şivələrində “yabanı bitki adı” (yağından dərman kimi istifadə olunur) mənasını ifadə edir: *Gəvən yağınan dərman hazırranır* (Ordubad) (7, 179,180).

Geven sözü türk ədəbi dilində də “yabanı bitki adı” mənasını ifadə edir (75, 411). Bu leksik vahid qədim türk dili abidələrində də *geven* şəklində işlənib (103, 93).

Qızılca//Qızılcağ. Bu söz Azərbaycan dili şivələrində “yabanı bitki adı” (Ağsu, Kürdəmir, Tovuz, Salyan) mənasında işlənir: *Qızıl-*

cığ yazza çıxır, onu adam da yiyir, heyvan da yiyir (Salyan) (7, 304). Azərbaycan dilinin Şəki dialektində *qızılçix* sözünün iki mənasına təsadüf olunub: “itburnu kolu; qızılca (xəstəlik adı)” (7, 304).

Türk ədəbi dilində *kızılçık* sözü “zoğal” mənasını ifadə edir (100, 196): *Fakat ucunda küçücük bir kızılçık dalı bağlı bulunan ip olduğu gibi duruyordu* (127, 16).

Qızılca xəstəliyinin türk ədəbi dilindəki qarşılığı “kızamık”dır (75, 654). Azərbaycan dili dialektlərində *kızamık* sözünə rast gəlinmir.

Patric//Pıtırağ//Bitrax//Pitirağ. Azərbaycan dili şivələrinə (İrəvan, Cənubi Azərbaycan, Culfa, Quba, Lənkəran, Meğri, Ordubad, Şamaxı, Şərur, Cəbrayıl, Dərbənd) “yabancı bitki adı” mənasında işlənir: *Pıtırağ zərəlli otdu* (Culfa); *Qoyunun quyuğunda gör naqqada (nə qədər) pıtırağ var!* (Lənkəran); *Yaninnən keçeydim, pıtırağ salvaruma yapuşdı* (12, 394, 404, 405, 59); *Buyilki göğərtilər hələ pıtırağ çıxıb ki, heç allağdan seçməg olmur* (Buz). G.Vəliyeva *bit(mək)* feilinə *-rağ* morfoloji ünsürünün artırılması nəticəsində bitki, tikan mənalı sözlərin əmələ gəldiyini qeyd edir (64, 74). Deməli, *pıtır//pıtir* sözləri *bitirmək* sözü ilə əlaqəlidir.

Müasir türk dilində *pıtrak-pıtırak* leksik vahidi “tikanlı toxum” mənasında işlənir: *Evin önü pıtırak / O yâr gelsin oturak / Bir o desin bir de ben / Bu sevdâdan kurtulak* (Bayatı). İlhan Ayverdiyə görə bu sözə qədim türk dövründə *buturgak* şəklində təsadüf olunub (70, 2504).

Saz. Bu söz Azərbaycan dilinin Şəki, Oğuz şivələrində “qamış; qamışlıq” mənalarını ifadə edir: *Donquzun meyli sazaydı, it də qo:di saldı saza* (Şəki) (7, 422). *Saz* sözü Şəkinin *Baş Göynük və Qışlaq kənd şivələrində* işlənir (40, 189). “Qamış; qamışlıq” mənasını bildirən *saz* sözü müasir ədəbi dilimiz üçün ümumişlək olmayan leksik vahidlərdəndir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *saz* sözünün “qamış” mənasında işləndiyini görürük: *Yalıncıq oğlu Yalıncıq bunu eşitdi. Beyrəgin qorqusundan qaçdı, özünü Tana sazına saldı. Beyrək ardına düşdü. Qoa-qoa saza düşürdi. Beyrək aydır: “Mərə, od gətürin! Gətürdilər. Sazı oda urdılar”* (43, 66).

Qeyd olunan leksik vahid türk ədəbi dili üçün də səciyyəvidir: *Bataklık sazından yapılmış evlerden ibâretti* (Refik H.Karay); *Dalgın dalgın bakarken/Sazlar ardında suya* (Enis B.Koryürek) (70, 2697).

2.13. Zaman məfhumunu bildirən sözlər

Düm. Azərbaycan dilinin Oğuz şivəsində “həmişə, daima” mənalarını ifadə edir: *Düm deyir ki, oxumağa gedəcəyəm* (7, 147).

Tüm sözü türk ədəbi dilində “bütün, daima” mənasında işlənir (75, 1090): *Bastırmasının dəğeri yok, esintiyi tüm kesti* (138, 59). İ. Z.Eyuboğlu *tüm* sözünün türk mənşəli olduğunu qeyd edir. Müəllif *tüm* sözünün ərəb dilindən keçmə söz olduğu fikrini irəli sürənlərə tənqidi nöqtəyi-nəzərdən yanaşır (80, 675). Qədim türk dili abidələrində *tüm* “topa” mənasında işlənib (103, 215).

Er. Bu söz Azərbaycan dilinin Ağdam, Bərdə, Şuşa, Tərtər şivələrində “tez, tezdən” mənalarını ifadə edir: *Bir az er gəlsəydin, tapardın onu* (Ağdam); *Er dur ku, vaxtında çatasan* (Bərdə) (7, 151). Bu gün *er* sözü Azərbaycan ədəbi dilində ayrıca söz kimi işlənmir lakin, bu sözə *ertə, erkən* sözlərinin tərkibində təsadüf edilir.

Türk ədəbi dilində də *er* sözü *er geç* söz birləşməsi şəklində işlənir: *Er geç buradan gitmek gerekir* (Reşat N. Güntekin); *Vatanımızın bütün dil ve edebiyat öğretmenlerinin er geç bu hakîkate ereceklerine inanıyoruz* (Nihad S.Banarlı) (68, 863).

Türk dilinin xalq şivəsində *er kalkmak* (erkən qalxmaq), *er kalan yol alır, er evlenen döl alır* (atalar sözü) şəklində işlənir (80, 236). Qədim türk dili abidələrində *er, ir* “erkən, erkən zaman” mənasında işlənib (103, 84).

Mərrə. Azərbaycan dilinin Gədəbəy, Məğri şivələrində “vaxt; müddət” mənasında işlənir: *Bir mərrə gəlməsin da: buralara eləmi?* (Gədəbəy); *Mərrəni avara – avara vuracen başa, əla: da heş nə gəlmecex`* (Məğri) (7, 353).

Merre leksik vahidi türk ədəbi dilində “kərə, dəfə, kəz” mənalarını ifadə edir (69, 2018).

Öynə. Azərbaycan dilinin əksər şivələrində “günorta yeməyi vaxtı”: *Qalxoççılar hindi öyniyə çıxacegler* (Lənkəran); *Bir də öynə*

vaxtı gə (Ucar) və “vaxt” (Tovuz): *Büyün öynəmizi belə keçirdix` (Tovuz); Qış öynəsi çox saqqqa olur (Tovuz)* mənasında işlənir (11, 390).

Bu söz türk ədəbi dilində *öğle* şəklində işlənir və “günün orta vaxtı” mənasını ifadə edir: *Sabahı beklemeğ öğleni, öğleni beklemeğ akşamı beklemeğ gibi bir ruh gevşekliğini doğurur* (136, 47). Qeyd olunan leksik vahidə Türkmən dilində *öyle* “günortadan sonrakı vaxt”, Nogay dilində *üyle* “günorta vaxtı” mənalarında təsadüf olunub. H.Eren türk dilində işlənən *öğle* şəklini etimoloji inkişafın nəticəsi olaraq qəbul etmir (78, 313). B.Əhmədov öy sözünün əvvəlcə, *öq*, daha sonra *öğ* şəklində olduğunu qeyd edir. O, müqayisə üçün *üyüt-ügüt-üqüt, söyüd-söğüd-söqüd* kimi sözləri verir (20, 122).

2.14. Geyim və parça adları

Dilçilikdə geyim adları da məişət leksikasında öyrənilir:

Ağ. Bu söz Azərbaycan dilinin Xaçmaz, Salyan, Şəmkir şivələrində “alt tumanın və ya şalvarın ortası” mənasında işlənir: *Gədənin şalvarının ağı cırlıf, mərəkədə biyavır oluf* (Şəmkir) (7, 13).

Türk ədəbi dilində də Azərbaycan dialektlərində qeyd olunan mənanı ifadə edir: *Ertesi gün poturunun ağına mektubu diktiler* (Ömer Seyfettin) (68, 38). “Dıvanü lüğət-it türk” əsərində *ağ* sözü “iki ayaq, paça arasındakı boşluq” mənasında qeyd olunub: *yüz at məniq ağdın keçti* “ayaqlarımın arasından yüz atlı keçdi”. Eynən barmaqlar arasındakı boşluq kimidir (41, 147).

Alaca. Azərbaycan dili dialektlərində (Cənubi Azərbaycan) “əldə toxunan şal parça” mənasında işlənir: *Alacadan bir dəs paltar tihdidim* (7, 18).

Alaca sözü türk ədəbi dilində “bir neçə rəngli iplikdən hazırlanmış parça” mənasını ifadə edir (75, 34). Anadoluda çox məşhur parça növüdür: “Pamuklu alaca”, “İpekli alaca” *Alaca denilen kumaşla nasil keklik avlandığını anlattı* (Refik H.Karay) (68, 87).

Azərbaycan dilinin Şəki dialektində *alacalı* sözü “rəngbərəng” mənasını ifadə edir: *Xanımın alacalı tirməsi var* (7, 18). Bu da ehtimal verir ki, Cənubi Azərbaycan dialektlərində “əldə toxunan şal parça” mənasını ifadə edən *alaca* sözündə də rəngbərənglik ifadəsi vardır. Ola bilsin ki, əldə toxunan şal parça müxtəlif rənglərdən ibarətdir.

Türk ədəbi dilində *alaca* sözü “qarıışıq rəngli, qarıışıq rəng” mənasını da ifadə edir: *Üzerinde bir köylü entarisi, başında alacalı bez yemeni vardır* (Refik H.Karay) (68, 88).

Bağırdağ. Bu söz Azərbaycan dilinin Quba, Salyan, Şəki, Zaqatala şivələrində “bələkbağı, uşağı beşiyə bağlamaq üçün parçadan hazırlanan enli bağ” mənasını ifadə edir: *Bağırdağı gəti, uşağı bağla, yıxılmasın* (Şəki); *Bağırdağı çox çəkmə, uşax boğular* (Zaqatala); *Uşağın belinə bağırdağı bərk çək ki, yü:rüx'dən yıxılmasın* (Salyan) (7, 35); *Uşağı bələyəndə bağırdağları bərk çək, uşağ yıxılmasın* (Quba) (53, 230). İraq türkmənlərinin dilində *bağırdaq* sözü “bələkbağı, qundaqbağı; beşikbağı” mənalarını daşıyır (45, 343): *Bağırdağ saçaqları, gözümə dalda durdu* (39, 346).

Türk ədəbi dilində *bağıldak* “beşiktə uşağın qundağını bağlayan enli bağ” (75, 100), bu dilin bir çox şivələrində (Konya, Çorum, İsparta, Ordu, Ankara,...) isə *bağardak, bağirdak* şəklində “uşağın düşməməsi üçün beşiyə sarınan bağ” mənasında işlənir (53, 230).

İ.Z.Eyuboğlu türk mənşəli *bağlamak* sözündən *bağ-ı-l-dak* (beşiktə yatan uşağın düşməməsi üçün beşiyə sarılıb bağlanan örtü ya da enli bağ) leksik vahidinin əmələ gəldiyini qeyd edir (80, 64).

Türk ədəbi dilində qeyd olunan leksik vahidin həm *bağıldak*, həm də *bağirdak* şəkli qeyd olunub (68, 256).

Bu leksem “Şühədanamə”də (XVI əsr) “beşiyin üstündən çəkilən ip, beşikbağı” mənalarını ifadə etmişdir. Məs.: *Çun yaxşısca baxdı gördi kim, beşiknün bağırdağı açılıb...* (37, 28).

Cəfgan//Çəvkən//Çəpgən. Azərbaycan dili şivələrində (Kəlbəcər, Bərdə, Cəbrayıl, Gəncə, Qarakilsə, Oğuz, Şamaxı, Tərtər, Yevlax) “qolsuz qadın paltarı” mənasında işlənir: *Cəfganı qojalar ge: irdi* (Kəlbəcər); *Zümrüdə bazardan bir çəvkən al gəti* (Cəbrayıl); *Çəpgən qano:zdan tikilirdi* (Oğuz); *Nənəm çəpgən tix dirif* (Gəncə); *Çəpgəni tərəkəmələr gərdi* (Tərtər) (7, 73, 96, 98).

İ.Z.Eyuboğlu *cepken* sözünün fars mənşəli olduğunu qeyd edir: *ceb* (sol) ilə *ken* (qoparan, çıxaran) sözündən *cebken/cebken/cepken* (qolları kəsikli qısa, yaxasız geyim) əmələ gəlib (80, 118). Lakin Andreas Tietze “Tarihi ve etimolojik Türkiye türkçesi lugati” adlı kitabında *cepken* sözünün *çek-* feili ilə *-man/-men* şəkilçisinin bir-

ləşməsindən əmələ gəldiyini qeyd edir: *çek-man*. *Çekman* leksik vahidi türk dilinin Ərzurum şivəsində də işlənir. Meninski bu sözün *çopman* variantını da qeyd edib (98, 430).

Türk ədəbi dilində *cepken* “pencək formasında olan üst geyim” mənasını ifadə edir (75, 185). Ümumiyyətlə, *cepken* sözü “sırmalı, yaxasız, köynək üzərinə geyilən qısa üst geyim” mənasını ifadə edir: *Sümüklerini cepkeninin yenlerine, koluna, arada bir küçük hanımın-bacaklarının daha daha yukarılarını gösterecek şekilde- eteğine silişler...* (s.114); *Cepkeni, şalvarı, mintanı, kuşağı, kaloşları, işlemeli yün çorapları çabucak çıkardı* (s.165); *Cepkenini damalı mintanını çıkar-mış, kolalı gömleğine kravatını bağlıyordu* (128, 177).

**Dızdix`//Dizziy.** Bu leksik vahid Azərbaycan dili şivələrində “qadın alt və üst tumanı” (Bakı, Qax, Tərtər, Füzuli), “kişi alt tumanı” (Lənkəran, Hamamlı, Şəki) mənalərini ifadə edir: *Özümə dizdiy al-dım* (Füzuli); *Gümüşü atlasdan dizdix` tikif giyərdim* (Şəki); *Qıza, qə-ləyə qedisən, pul verim mə: bi dizdix` çit al* (Lənkəran); *Əşi, dizdiyim yırtılıb, mə: bir dizdix` al* (Hamamlı); *Dizziydən ötri səkkiz ərşin çit almışam* (Qax) (7, 138).

Dizlik leksik vahidi türk ədəbi dilində “dizə qədər olan alt tu-man, qadınlara aid iş önlüyü, yun şalvar” mənalərini ifadə edir (75, 291): *1720 yılında İstanbul'da ilk yangın tulumbacılığı teşkilâtı kurul-duktan sonra yangın tulumbacılarının giydikleri beyaz dimiden kısa don pantolona dizlik adı verilmiş ve o tarihten bu yana bu isim yalnız tulumbacı donları için kullanılmıştır* (Reşat E.Koçu) (68, 730).

Qədim türk dili abidələrində *dizlik* sözü “beldən diz qapağına qə-dər olan ayağa geyilən paltar, qısa şalvar” mənasında işlənib (103, 71).

Mərmərşə. Bu söz Azərbaycan dilinin Salyan şivəsində “parça adı” mənasını ifadə edir: *Humay ağı nazik olur mərmərşədən* (7, 352).

Türk ədəbi dilində *mermerşâhi* leksik vahidi “parça adı” mənə-sində işlənir. *Mermer* sözü farsca *şâh* və nisbət şəkilçisi – *î* ilə birlə-şərək *mərmər-şâhi* leksik vahidi əmələ gəlib: *Hâce ursun başına des-târ-ı mermerşâhiyi / Lâubâlî âşığıın başında bir sâgar yeter* (Bâkî'den) (69, 2018). Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının türk dili ilə mü-qayisəli şəkildə araşdırılması bəzi sözlərin əslini müəyyənləşdir-məyə imkan verir: *mərmərşə* (Salyan şivəsi) < *mermerşâhi* “parça adı”(türk ədəbi dilində).

Məs//Məst. Azərbaycan dili şivələrində (Qardabani, Qazax, Quba, Şəki, Biləsuvar, Şəmkir) “xromdan tikilmiş yumşaq ayaqqabı” mənasında işlənir: *Məs qabaqlar ulardı, üzü də düyməli ulardı* (Quba); *Hindi də məs giyən var kəntdə* (Şəki); *Ayağımda məs var* (Qazax); *Məstin üstün düymələ* (Biləsuvar) (7, 353).

Türk ədəbi dilində *mest* leksik vahidi “ayaqqabının içinə geyilə bilən yüngül və yumşaq ayaqqabı” mənasını ifadə edir. Bu cür ayaqqabıdan dəstəməz alarkən üzərinə məst çəkmək üçün istifadə olunur.

Türk dilinin xalq şivələrində *mes* şəklində də deyilir (69, 2029).

Mintənə. Bu söz Azərbaycan dilinin Culfa şivəsində “geyim, paltar adı” mənasında işlənir: *Əynində mintənəsi var* (7, 358).

Türk ədəbi dilində *mintan* sözü “alt köynəyin üstünə geyilən, uzun qollu, düz yaxalı bir növ köynək; qollu jilet” mənalərini ifadə edir. Qeyd olunan leksik vahid fars dilindən türkcəyə keçib. (Fars.nim-tən “yarım bədən” sözündən minten>mintan): *Köylünün bir şeyi yok, sıhhati, ahlâki bitik / Bak o sırtındaki mintan bile tiftik tiftik* (Mehmet Âkiften); *Ve elini mintanının düğmesine attı, göğsünü açtı* (Refik H.Karay) (69, 2080); *Zaten kalın olan kaşlar biraz daha kalınlaştı ve karardı, yanaklar ve burun kızardı, allı karalı şalvar giyildi, eni kocaman bir karış tutan yeşil kırmızı kuşak dolandı, damaları mor kendi sarı mintan ile sırmalı tel tel olmuş yemyeşil cepken sırta geçirildi* (128, 104).

Oyma//Oymə. Bu söz Azərbaycan dili şivələrində “qadın paltarına, donuna salınan naxış, bəzək” (Oğuz) və “paltar” (Ordubad) mənasını ifadə edir: *Ayna oymasını geyib məktəbə getdi* (4, 346, 431).

Türk ədəbi dilində isə *oyma* sözü “oyularaq açılan bəzək işi” mənasında işlənir: *Ahşap oyma; Taş oyma; Hâlâ renkleri, altınları ve oymaları bozulmayan bu tavan ...* (Ahmet Haşim) (70, 2410); *Bazan caminin tavanından sarkan lambalara, lambaların ışığında garip gölgelerle bezenen tavan tahtalarına, bunların oymalarına, sonra duvarlara, duvarlardakı yazılara, mihrabın tam ortasındaki mermer çerçeveye takılırdı* (136, 35); *Yan yana duran beş hücrenin oymalı kapılarını hele daha çok beğenmişti* (138, 76). “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə də *oyma* sözü “ağac, daş, sümük, metal və s. üzərinə həkk olunan və ya oyulmaqla açılan bəzək, zinət, naxış” mənasında qeydə alınıb: *Oyma dəzğahı* (11, 539).

Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunda da Ordubad şivəsinə işlənən *oyma* “paltar” sözündən istifadə edilib: *Əgər zənni onu yanılmırdısa, lap o qıraqdakı uzun ətəkli, beli dar oyma eynən bir vaxtlar Qaratelin əynində gördüyü donun özü idi* (Əlabbas, “Güdaz”) (30, 73).

Posdal//Postal. Azərbaycan dilinin əksər şivələrində “çust” mənasında işlənir: *Posdalın altı gön olur, üzü də dəri olur, özü də davansız olur* (Borçalı); *Posdalı yay günü geyillər* (Şərrur); *Posdalı qavaxlar da giyirdilər, hindi də giyillər* (Şəki); *Qağa, mana postal alırsanmı?* (Borçalı) (7, 407).

Türk ədəbi dilində *postal* sözü “çarıq kimi bağlanan bir növ ayaq-qabı” mənasını ifadə edir: *“Asker postalı.” İkiyə birde eğilip postalının üstündən dil gibi çıkmış dolak ucunu içeri içeri kakıştırtıyor* (Ahmet Rasim) (70, 2523); *Bu bayramlıkların altında da ya-rısı uçmuş postallar giyilmez ya?... dedi* (127, 29).

İ.Şıxlı “Dəli Kür” romanında *postal* sözünü oxucunun başa düşəcəyi bir şəkildə işlətmişdir:

“ - *Ay Hacı, sizə bir sualım var.*

- *Buyur oğlum.*

- *Qapının ağzında üstü bıçaqla kəsilmiş bir cüt təzə postal var, o sizindimi?*

- *Bəli, övladım.*

- *Onu özünüzmü kəsibsiniz?*

- *Bəli, bala.*

- *Səbəbini bilmək olarmı?*

Hacı Əmrah əfəndi əlindəki stəkani yerə qoyub gülümsündü və ayağındakı naxışlı coraba baxdı.

- *Ayağımı sıxırdı, mən də kəsdim”.*

Setrə. Azərbaycan dilinin Cəlilabad şivəsində “astarsız pencək” mənasını ifadə edir: *İstidi, setrəni gey, gə gedəy* (7, 424).

Setre leksik vahidi türk ədəbi dilində “keçmişdə rəsmi yerlərdə geyilən düz yaxalı, qabağı düyməli, ətəyi uzun, qərb dəbinə uyğun pencək formasında olan geyim” mənasında işlənir: *O yıl elbise tedâ-*

rik edemeyerek rengi soluk, düğmeleri kopuk bir setre ve yırtık, yamalı bir mest ile kalmış (Faiq Rəşad) (70, 2756).

Yeng. Azərbaycan dilinin Tabasaran, Zaqatala şivələrində “paltarın qolunun ağzı” mənasını ifadə edir: *Əhmət öz köynəginə yeng tikdirdi* (Zaqatala); *Meşayə udun eləmə: kitəndə qastumun yengi cirilütdü* (Tabasaran) (7, 548). *Yeng* sözünə Azərbaycan dilinin Dərbənd və Tabasaran şivələrində tikiliş formasına görə müxtəlif olan donların adlarında da təsadüf edilir: *yenqləyi, yenqdügmə, genyenqi, yenqləri sallanan* “qolu uzun, həm də enli don növü”.

Müasir türk dilində *yen* sözü “paltarın qolunun ağzı” mənasında işlənir (70, 3405): *Sümüklerini cepkeninin yenlerine, koluna, arada bir küçük hanımın –bacaklarının daha daha yukarılarını gösterecek şekilde- eteğine silişler...* (128, 114).

Yen sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”da “qol, paltarın qolu” mənasındadır. İndi dialektlərimizdə “belə, bu vəziyyətlə, üsulla” mənasındakı “bu yengin” ifadəsi semantik cəhətdən həmin sözlə bağlıdır: *yeng* + zərf düzəldən *-in* (əl,qol sözü tərəf, dəfə, üsul mənaları məqamında bu gün də işlədilir) (31, 66).

2.15. *Bəzək əşyalarının adları*

**Bilərzix`.** Bu söz Azərbaycan dili şivələrində “köynəyin qoluna tikilən köbə” (Tərtər), “qaşsız üzük” (Culfa) mənalığında işlənir: *Köynəx` də bilərzix` olmasa, qolu tez dağılar* (Tərtər); *Bilərzix`də qaş olmaz, üzük` də qaş olar; Bilərzixiyi kişilər taxar, onda qaş olmur* (Culfa) (7, 56).

Türk ədəbi dilində *bilezik* sözü “biləyə taxılan bəzək halqası; quyuların ağzına qoyulan halqa şəklindəki daş və ya metal; müxtəlif alətlərdə halqa şəklindəki parça” mənalərini ifadə edir: *Tombul bir kola gömülmüş platin bilezik gibi kibar* (Refik H.Karay); “Boru bileziği, sütun bileziği, kuyu bileziği” *Ekleri bir-birine tutturmuş bilezikler ise çubuğun kıymetine göre altın, gümüş ya da üzerine zümrüt, yakut ve mücevherle işlenirdi* (Samihə Ayverdi) (68, 367).

Qədim türk dili abidələrində *bilezük* urınmaq “biləzik taxınmaq” söz birləşməsi şəklində təsadüf olunub (103, 33).

Gərdənnig. Bu söz Azərbaycan dilinin Salyan şivəsində “boyunbağı növü” mənasında işlənir: *Gərdənnig arvadçındı* (7, 179).

Türk ədəbi dilində *gerdanlık* sözü “boyuna taxılan bəzək əşyası” mənasını ifadə edir (75, 408): *Boynunda iri taşlı bir gerdanlık gördüm* (Refik H.Karay).

Gərdənlik sözü Azərbaycan ədəbi dilində “arabaya, vələ və s. qoşulan heyvanların boynuna keçirilən bir üzü dəri, bir üzü keçədən tikilən qoşqu ləvazimatı” kimi işlədilir: *Gərdənliyi atın boynuna keçirmək* (10, 236). Bu məna türk ədəbi dilində də qeydə alınıb: *Türklər de birçok milletler gibi nazara, yâni göz değmesine inanan bir topluluktur. İşte bu sebepten çok sevdiği atına göz değmemesi için onun boynuna bir gerdanlık (nazarlık) geçirir. Bu öyle yaygın bir gelenek ve öyle köklü bir inançtır ki gerdanlığı olmayan bir at yoktur denilebilir* (Faruk Sumer) (68, 1033).

İ.Z.Eyuboğluna görə farsca *gerden* (boyun) sözündən *gerdan* əmələ gəlib. Farsca *gerden* > *gerdan* ilə türkcə *-lik* şəkilçisindən *gerdanlık* (boyuna taxılan bəzək əşyası) sözü düzəlib (80, 277). Qədim türk dili abidələrində qeyd olunan leksik vahid *gerdançlık* (boyunbağı növü) şəklində işlənilib (103, 92).

Küfə. Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin Axalsxi şivəsində “sırğa” mənasında işlənir: *Küfənin bahalısi pirliyantdan olur* (7, 265).

Bu söz türk ədəbi dilində *küpe* şəklində işlənilib “sırğa” mənasını ifadə edir: *Eliyle uzun ve üç boğumlu küpelerinden birisini yokladı* (Ahmet H.Tanpınar) (69, 1827).

2.16. Bağ və bostanla bağlı sözlər

Qaysı//Qəysi. Bu söz Azərbaycan dilinin Bakı dialektində “ərik”; Ağcabədi şivəsində “qurudulmuş ərik” mənasında işlənir: *Qəysidən qəysəvə pişiririx`* (Ağcabədi) (7, 289, 294). Azərbaycan dili şivələrində *qaysı ərik* (Ağcabədi, Bərdə, Tərtər) sözünə “şirintumlu ərik” mənasında, *qaysı mişmiş* (Dərbənd) sözünə isə “ərik növü adı” mənasında təsadüf olunub: *Qaysı ərik saxlamağa yaxşıdı* (Bərdə); *Qaysı mişmişinü tumu yiyilədi* (7, 289).

Türk ədəbi dilində *qayısı* «ərik» mənasını ifadə edir (75, 622). Azərbaycan ədəbi dilində də *qaysı* sözü işlənir: *Allahyar beş-on girvənkə düyü, kişmiş, qaysı aldı. İki kəllə qənd götürdü* (İ.Şıxlı) (10, 85).

Cağala//cağla. Azərbaycan dili şivələrində (Çənərbək, Dərbənd) “kal, yetişməmiş meyvə” mənasını ifadə edir: *Mən mişmiş yığmağ istədüm, çağladı* (Dərbənd) (7, 70).

Cağla sözü türk ədəbi dilində “kal, yetişməmiş meyvə, bəzi meyvələrin tam yetişməmiş halı” mənasında işlənir: *Kaşlarını ok-şarken çağla bədəmlərinin hafif tüylü kadifesi, fakat gıdıqlayıcı temâsını duyurum* (Refik H.Karay) (68, 513).

Cəviz. Bu söz Azərbaycan dilinin Ağcabədi, Cəbrayıl, Culfa, Ləçin, Naxçıvan, Ordubad, Şərur, Zəngilan şivələrində “qoz” mənasında işlənir: *Cəviz meşələrdə də çoxdu* (Zəngilan); *Mənə bir az cəviz ver yeyim; Cəviz bu kətdə çox olur* (Ordubad) (7, 74).

Türk ədəbi dilində də *ceviz* sözü eyni mənanı ifadə edir (75, 188): *Kezban, sana ceviz sucuğu vereceğim dedi* (Ömer Seyfettin) (68, 481).

Ceviz sözü ərəb dilindən (*ceviz*) alınma sözdür: *Cevizağacı, cevizli, cevizlik, ceviz tatlısı...* (80, 118).

Ərik. Azərbaycan dilinin Dərbənd, Quba dialektində “cır alça” mənasında işlənir (7, 164).

Türk ədəbi dilində *erik* şəklində işlənib “alça, gavalı” mənasını ifadə edir (75, 344): *Yumru yumru ve kocamış bir erik ağacının iyice darlaştırdığı köşeden doktor ay ışığına çıkıverdi* (127, 166).

Ocax. Bu söz Azərbaycan dilinin Kürdəmir şivəsində “yuva (xiyar və s. əkmək üçün çala)” mənasını ifadə edir: *Otuz ocax yerpənəgim var* (7, 379).

Ocak leksik vahidi türk ədəbi dilində “bostanlarda, tarlalarda tərəvəz əkmək üçün ayrılmış yuva” mənasında işlənir: *Domates ocağı; Salatalık ocağı; Ocak açmaq; Ocak yapmaq; Çevrem gül ocağı, gül fidanı* (Muallim Naci) (70, 2375).

Pazı. Azərbaycan dilinin əksər şivələrində “çuğundur” mənasını ifadə edir: *Bi:liki pazı bildırkınnan yaxşı oluf xeylax* (Gədəbəy); *Pazı da de:rix`, çuğundur da* (Şəmkir) (7, 394).

Türk ədəbi dilində *pazı* sözü “yabanı çuğundur” mənasında işlənir (70, 2476).

Yemiş. Bu sözə Azərbaycan dili leksikasında (Dərbənd, Tabasaran) “meyvə” mənasında təsadüf olunur: *Alma teregin kəsdim, yemiş vermiyədi* (Dərbənd) (7, 547). Tabasaran və Dərbənd rayonlarının bir çox şivələrində *yemiş* sözü “meyvə” mənasında işlənib (2, 369). *Yemiş* sözü Balakan rayon şivəsində “hər cür meyvə” mənasında işlənir. Bəzi dialekt və şivələrdə (Cənubi Azərbaycan, Şamaxı) “quru meyvələrin qarışığına və üzüm qurusuna” da *yemiş* deyilir: *Bəşir bayramçun yemiş alıb* (Şamaxı) (4, 245). Nəsiminin dilində də *yemiş* sözü “meyvə, bar” mənasında qeydə alınır: *Tuba ağacının nədir yemişi, Həq anı ər yaratdı, yoxsa, dişi; Şirin həlavət ol yemiş imiş ki, sidrəsi Zatında xub xilqəti şirinüsul ola* (Nəsimi) (48, 125).

Yemiş sözü Azərbaycan ədəbi dilində “qovun”; “hər cür quru meyvə” mənalarını ifadə edir (13, 577).

Müasir türk ədəbi dilində *yemiş, kuru yemiş* sözü, əsasən, “meyvə, qatışıq quru meyvə” mənasında işlənir: *Fakat hem pür-nakıl çiçək açmış hem yemişlerle donanmış güzel, ıslak bahçeler de tükendi* (Refik H. Karay); *....çeşitli kuru yemişler getirdiler* (69, 3405; 70, 1803).

2.17. Xəstəlik adlarını bildirən sözlər

Bəra. Bu söz Azərbaycan dilinin İsmayılı şivəsində “dərindən olmayan yara” mənasında işlənir: *Ağlama, uşağ döysən, balaca bərədi* (7, 52).

Türk ədəbi dilində *bere* sözü “bir-birinə dəymə nəticəsində meydana gələn göyərtilər, əzik, sıyrıq, dərindən olmayan yara” mənalarını ifadə edir (75, 132): *Sevinçten vücudunun berelerini unutarak uyudu* (Halide E.Adıvar); *Parmaklarının hafif temasıyla yüzümdeki bereleri muayene ederek tatlı bir sesle sordu* (Kerime Nadir). Anadolu türkcəsində “yara bere” söz birləşməsində işlənən *bere* (əzik, çürük, sıyrıq, kiçik iz, əlamət) sözünün monqol dilindən keçdiyi ehtimal olunur. Uyğur dilində *bere, bire* leksik vahidləri işlənir, amma “uzunluq ölçüsü” mənasını ifadə edirlər (80, 85).

Dolama. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl, Zəngibasar şivələrində “yara adı” mənasını ifadə edir: *Barmağıma dolama çıxıb* (Cəbrayıl) (7, 139).

Dolama leksik vahidi türk ədəbi dilində “dırnaq ətrafında ağrılı iltihab” mənasında işlənir (75, 132): *Ayaz mevsiminde, dolamadan baş parmağının tırnağı düşük sağ elini sol, sol elini sağ koltuğunda ısıtır* (Ahmet Râsim) (68, 737).

Dolamaq feilinin qədim şəkli *tol-ga-mak-tolgamaq-tolamaq> dolamaq* şəklindədir. Türk ədəbi dilində *dolamaq* feilindən əmələ gələn yeni sözlər: *dolam, dolama, dolamaotu, dolambaç, dolambaçlı, dolamık, dolan, dolandırıcı, dolandırılmak, dolan-dırmak* (80, 197). İ.Z.Eyuboğlu *tol* kökündən əmələ gəlmiş sözlərin yuxarıda da görüldüyü kimi müxtəlif mənalar ifadə etdiyini qeyd edir (80, 196).

Hillət. Azərbaycan dilinin Salyan şivəsində “xəstəlik, naxoşluq” mənasını ifadə edir (7, 206).

Türk ədəbi dilində *illet* sözü “xəstəlik, şəfasız xəstəlik, təkrarlanan xəstəlik” mənalarında işlənir (75, 537): *Her nefeste ciğerlerimize illet doluyor* (Refik H.Karay) (68, 1390). *İllet sözü ərəb mənşəlidir* (80, 428). Bu söz Quba dialektində “xəstəlik adı” mənasında işlənir (7, 233).

2.18. Məişətlə bağlı olan sözlər

Bu leksika hər bir dilin lüğət tərkibində xüsusi yer tutur. Çünki buraya daxil olan sözlər həmin dilin mənsub olduğu xalqın həyat tərzii ilə bağlı yaranır, bu tipli sözlərdə xalqın məişəti, adət-ənənəsi, psixologiyası ifadə olunur:

Çuvaldız. Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında “böyük iynə, qıyıq” (Meğri) mənasında işlənir: *Taxmışam, üde: çuvaldız cəcimin üstündədi* (7, 108).

Türk ədəbi dilində *çuvaldız* leksik vahidi “çuval və b. kobud şeyləri tikməkdə istifadə olunan yastı və əyri uclu böyük iynə” mənasını ifadə edir (75, 240): *İğneyi kendine, çuvaldızı başkasına batır* (68, 605). Qeyd olunan atalar sözü Azərbaycan dilində də işlənir: *İynəni özünə, çuvalduzu yoldaşına* (10, 502). Andreas Tietze *çuvaldız* sözünün fars mənşəli (cuvāl “çuval” ilə dūz “tikən”) olduğunu qeyd edir. (98, 540).

Qılıf//Qilif. Bu söz Azərbaycan dilinin Şəki, Oğuz dialektlərində “yorğan-döşək astarı” mənasında işlənir: *Yorğanın ikisinin qılıfi-*

nı söküf yümüşəm (Şəki); *Gedirəm yorğana qilif alım* (Oğuz) (7, 296, 305). Azərbaycan dilinin Biləsuvar şivəsində işlənən *qınıf* sözü eyni mənanı ifadə edir: *Döşəyin qınıfi lap köhnəymiş* (Biləsuvar) (7, 298).

Türk ədəbi dilində *kılıf* leksik vahidi “bir şeyi qorumaq üçün keçirilən üz” mənasında işlənir: *Koltuk pek kirli olduğundan üzərinə bir kılıf yaptırdım* (Ömer Seyfettin) (69, 1673).

Halat. Bu söz Şəki dialektində “ağacdan meyvə salmaq üçün nazik uzun ağac” mənasında işlənir (7, 193).

Halat leksik vahidi türk ədəbi dilində “nazik iplərin bükülməsiylə əldə edilən qalın, möhkəm ip” mənasını ifadə edir (75, 452): *Hudâverdi'yi karaya bağlayan son halatı o çözdü* (R.H.Karay) (69, 1153).

İ.Z.Eyuboğluna görə *halat* sözü yunan dilindən türk dilinə keçmişdir: *yun.xalos* (ip) sözündən *khalos>halos>halot>halat* (gəmiçilərin istifadə etdikləri qalın ip) (80, 311).

Kiriş. Azərbaycan dili şivələrində (Cəbrayıl, Cənubi Azərbaycan, Gədəbəy, Gəncə, Kürdəmir, Qax, Qarakilsə, Salyan, Tovuz) “cəhrəni işlədən ip” (Cəbrayıl, Tovuz); “qoyun bağırsağından hazırlanmış bağ” (Gəncə) mənasında işlənir: *Kiriş qırıldı, cəhrə dayandı* (Cəbrayıl); *Kiriş olmasa cəhrə işdəməz* (Tovuz); *Kirişdən cələ qayrılar* (Gəncə) (7, 255).

Kiriş leksik vahidi türk ədəbi dilində “bəzi sazlara heyvan bağırsağından taxılan tel, ox atmaqda istifadə edilən qurudulmuş bağırsaqdan düzəldilən tel” mənalarını ifadə edir (75, 659): *Bir gün nasılsa sazının bir teli kopmuş. Yerine kopan telin cinsindən bir giriş takacağına tutar, daha iyi ses çıxarır zu'muyla bir gümüş tel takar* (Faik Rəşat); *Zamânın örfünə görə sülâleden prensler kendi yaylarının girişiyə boğulurdu* (Ahmet H.Tanpınar) (69, 1713).

Nərdivan. Azərbaycan dilinin Borçalı, Dərbənd, Füzuli, Hamamlı, Qazax şivələrində “pilləkan” mənasında işlənir: *Abdul əvçin yaxşı nərdivan düzəltdü* (Dərbənd); *Nərdivannan oxarı çıxər, aşağı tüşölər* (Borçalı) (7, 373).

Bu söz türk ədəbi dilində eyni mənada *merdiven* şəklində işlənir: *Eskilikten basamakları oynayan karanlık bir merdivenden çıktık*

(Rəşat N.Güntəkin). İlhan Ayverdi türkcədə işlənən *merdiven* sözünün fars mənşəli olduğunu qeyd edir: *nerdbān>nerdubān>nerdubān>merdubān>merdüven>merdiven* (69, 2012).

Mərfəş. Bu söz Bakı, Ordubad dialektlərində “içərisinə yorğan-döşək yığmaq üçün xüsusi toxunmuş əşya” mənasında işlənir: *Mərfəşi gəti şeyləri yığım içinə* (Ordubad) (7, 352).

Türk ədəbi dilində *mafraş* leksik vahidi qeyd olunub və “içərisinə yorğan-döşək və buna bənzər şeyləri yığmaq üçün dəridən və ya çadır parçasından hazırlanmış xüsusi toxunmuş əşya” mənasını ifadə edir (75, 726).

Namli. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsində “tüfəng lüləsi” mənasını ifadə edir: *Töfəngin namlısı sınıbdı* (7, 369).

Bu söz türk ədəbi dilində eyni mənada *namlu* şəklində işlənir: *Aklıma hemen tabancam geliyordu tam çıbanımın olduğu yere namlusunun dayanacağı toplu, eski sistem, dumdum kurşunlu tabancam* (Refiq H.Karay) (69, 2298).

Nimdar // Nimdər. Azərbaycan dili şivələrində (Astara, Bakı, İsmayılı, Lənkəran, Salyan, Şamaxı) “döşəkçə” mənasında işlənir: *Oturmo:un, qoyın nimdar gətirim* (Şamaxı); *A:z, Səknə xanım, nimdari at ora, aton ossun* (Salyan); *Nimdəri gəti altıma qoyım* (İsmayılı) (7, 375). Bu söz Azərbaycan dilinin Ağcabədi şivəsində *mimdər* şəklində qeydə alınıb (7, 357).

Azərbaycan dilinin şivələrində “döşəkçə” mənasını ifadə etmək üçün *döşək, döşəkçə, balaca döşək, nalça, nimdər, dör döşəyi* kimi leksik vahidlərdən istifadə olunur. M.Şirəliyev *döşəkçə -nimdər-nalça* sözlərini sinonim sözlər adlandırır (58, 347). *Nimdər* sözünün yayılma arealı *döşək, dör döşəyi* sözləri qədər geniş olmasa da, bir neçə yaşayış məntəqəsində -Qaxın Sarıbaş, İlisu və Qəbələn Zalam kənd şivələrində bu söz qeydə alınmışdır (3, 235). *Nimdər* sözü cənub zonasının şivələrində, daha dəqiq desək, Lənkəran, Astara, Lərik şivələrində geniş yayılmışdır (yənə orada). *Nimdər* sözü Dərbənd rayonu dialektlərində “üstündə oturmaq üçün yerə salınan köhnə nazik döşək” mənasında təsadüf olunub (2, 278).

Türk ədəbi dilində *minder* sözü “döşəkçə” mənasında işlənir (75, 775): *Oh! gəniş minderli, aralıqlı bir köşə...* (134, 123).

Şəltə. Azərbaycan dili şivələrində (Böyük Qarakilsə, Gədəbəy, Gəncə, Qazax, Qusar) “cır-cındır; köhnə palaz; köhnə yorğan-döşək” mənalarını ifadə edir: *Öyündə iküş <iki-üç >şəltədən savayı nə var kın?* (Gədəbəy); *Bu ku lap şəltədi* (Böyük Qarakilsə) (7, 462).

Türk ədəbi dilində *şilte* sözü “üzərində yatılan və ya oturulan içi yun, pambıq və b. ilə doldurulmuş döşək və ya döşəkçə” mənasında işlənir: *İpek şiltelere diz çökmüş yorgun vezirler önlerindeki halının renkli nakışlarına bakıyorlar* (Ömer Seyfettin) (70, 2955).

Vərdənə. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Ağbaba, Ağdam, Astara, Lerik, Naxçıvan, Ordubad, Şuşa, İrəvan, Zəncan) “yoğun oxlov” mənasında işlənir: *Xəmri kündəlirix, vərdəneyən vərdənəli:rıx, oxlovnan açırıx* (Ordubad); *Kündəi əvvəlcə vərdənəynən yayıllar, oxləynən də yuxa:çıllar<yuxa açırılar>*(Şuşa) (7, 533).

Türk ədəbi dilində *merdâne* “müxtəlif yerlərdə müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunan silindrşəkili alət” mənasını ifadə edir: *matbaa merdânesi, hamur merdânesi, ziraat merdânesi* (75, 759). İlhan Ayverdi bu sözün fars dilindən keçdiyini qeyd edir: *verdene> verdâne. “Yine merdâne geçirmiş gibi yatkın bir yüz/Ki hayâ nâmına tek ârıza bilmez dümdüz”* (Mehmet Âkif) (69, 2012).

Fəslə aid suallar:

1. *Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində ortaq işlənən ad bildirən sözlər hansı qruplara daxil edilir?*
2. *Azərbaycan dilinin hansı dialektlərində ad bildirən sözlər türk ədəbi dili ilə ortaq işlənir?*
3. *Azərbaycan dili dialektlərində hansı ad bildirən sözlər türk ədəbi dili ilə ortaq işlənir?*
4. *Azərbaycan dili dialektlərində türk dili ilə ortaq işlənən türk, ərəb, fars, yunan, monqol mənşəli sözləri seçib yazın.*
5. *Azərbaycan dilinin dialekt leksikasına aid olan hansı türk dili ilə ortaq sözlər daha geniş dairədə işlənir?*
6. *Azərbaycan dilinin dialekt leksikasına aid olan hansı türk dili ilə ortaq sözlər məhdud dairədə işlənir?*

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİ DIALEKTLƏRİNDƏ ƏLAMƏT, KEYFİYYƏT VƏ HƏRƏKƏT BİLDİRƏN SÖZLƏR

3.1. Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər

Əşyanın əlamətini və ya keyfiyyətini bildirən nitq hissəsi sifət adlanır. Sifətlər konkret lüğəvi mənasına görə də əlamət və keyfiyyət bildirdiyi kimi, ümumiləşmiş qrammatik mənasına görə də əlamət və keyfiyyət bildirir. Əlamət dedikdə əşyanın zahiri görkəmi, keyfiyyət dedikdə isə onun daxili xüsusiyyəti nəzərdə tutulur. Əşyanın həcmi, zahiri görkəmi onun əlamətidir. Əşyanın daxili xüsusiyyəti, yəni dadı, xasiyyəti, vərdişi, mənəvi cəhətləri onun keyfiyyətidir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının mühüm hissəsini türk mənşəli sözlər təşkil edir və bu qəbildən olan sözləri aşkar etmək əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin Azərbaycan dili dialektlərində ərəb, fars dillərindən alınma əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər də aşkar edilib. Azərbaycan dilinin Hamamlı şivəsində “na-haq” mənasında işlənən ərəb mənşəli *nafilə* sözünə digər oğuz qrupu türk dillərindən türk ədəbi dilində də “boş, faydasız, işə yaramayan; boş yerə” yaxın mənalarına təsadüf edilib. Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində eyni mənəni (axmaq, sərsəri) ifadə edən ərəb mənşəli *avdal*, *budala* sözləri bu gün hər iki dildə fərqli mənalarda işlənir.

Əlamət və keyfiyyət bildirən türk mənşəli ortaq sözlər cərgəsindən *dənsiz*, *xırsız* sözlərini nümunə göstərə bilərik. Bu sözlər hər iki dildə, yəni türk və Azərbaycan dillərində yaxın mənalı söz kimi qeydə alınıb.

Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində ortaq işlənən bəzi əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər Azərbaycan ədəbi dilində fərqli mənə ifadə edə bilir. Məsələn, Azərbaycan dilinin Qazax dialektində təsadüf etdiyimiz *alçax* sözü “sadə” mənasında işlənən keyfiyyət bildirən sifətdir. Bu sifət türk ədəbi dilində də eyni

mənada işlənir. Lakin Azərbaycan ədəbi dilində bu söz fərqli mənalar ifadə edir. Türk ədəbi dilində “canlı, hərəkətli, cəld və bacarıqlı” mənasını ifadə edən *qıvracaq* sözü isə Azərbaycan ədəbi dilində “sağlam, möhkəm, gümrah, səhhətə yaxşı; yüngül, kip, bədənə yapışan, hərəkətə mane olmayan (paltar, ayaqqabı və s. haqqında)” fərqli mənalar ifadə edir. Azərbaycan dili dialektlərində düzəltmə əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərə də təsadüf edilir. Bu sözlər eyni və ya yaxın mənalarda türk ədəbi dilində də işlənir. Məsələn, *dayanıxlı* “davamlı, tab gətirən, səbirli” sözü *dayan* feilinə qədim *-ik, -ik* isim düzəldən şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlir. Buna *alçax, qıvrax* və s. ortaq sözləri də əlavə edə bilərik. Ümumiyyətlə, türk dillərində isim və sifət düzəldən şəkilçilər çox deyil. Lakin qədim türk dillərində bu şəkilçilərin çoxluq təşkil etdiyi ehtimal olunur (118, 99). İndi isə əlamət və keyfiyyət bildirən leksik vahidləri təf-silatı ilə nəzərdən keçirək:

Alçax. Bu söz Azərbaycan dilinin Qazax dialektində “sadə” mənasında işlənir: *Urusdamın yaxşı xəsyəti var, alçax adamdı* (7, 21).

Alçax sözü türk mənşəlidir. Bu söz *alt* sözünə *-çak* şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlmiş: *altçak-altçak /alçak*. *-çak, -çək* şəkilçisinə digər türk dillərində də təsadüf olunur: altay dilində *balaçak* (bala+çak), xakas dilində *turajak* (*tura*“ev”+*jak*), türkmən dilində *dövünçek* (*dövün* “*düyün*”+*çek*) (118, 101). *Alçak* sözü qədim türkcədə “təvazökar, yavaş, sakit” mənalarını ifadə edib (103, 7).

Türk ədəbi dilində bu söz *gönüllü* sözü ilə birlikdə işlənərək “təvazökar, sadə” mənasını ifadə edir: *Yiğit bir alçak gönüllüğün dev gibi yontulmuş heykeline benziyordu* (127, 138). Ordubad şivəsində *alçax könül* “sadə qəlbli” ifadəsinin tərkibində müşahidə edilmişdir. *Alçax* “sadə təbiətli” sözü Azərbaycan dilinin Urmiyə şivəsində də işlənir. Haqqında bəhs olunan leksik vahidə (alçaq) Həsənoğlunun qəzəlində təsadüf olunmuşdur: *Hüsn içində sanə manənd olma-ya, Əsli yuca könül alçağum bənüm* (27, 231).

Assı. Bu söz Azərbaycan dilinin Dərbənd şivəsində “hirsli, acıqlı (adam)” mənasında işlənir: *Bizin Məmmədağa assı adamdı* (7, 27).

As mənşəyinə görə türkcədir (80, 42). Türk ədəbi dilində məcazi mənada *asıq* sözü “üzüntülü və sərt üz ifadəsi” deməkdir (75,

72): *Her zaman kaşları öfkeyle çatık / Yüzü hep öyle asık* (Orhan S. Orhon); Veli Koca asık suratla, *“Gelin hanım, halhatırın sırası değil. Mustafa nerede?”* dedi (Safiye Erol) (68, 180).

Avdal// Əbdal. Bu söz Azərbaycan dili şivələrində (Gəncə, Şəki, Şəmkir, Qax) “axmaq, sərsəri” mənasını ifadə edir: *Avdalın biridi, u:n sözünə inanma* (Şəki); *Özünü itirif, laf avdal kökünə düşüf* (Şəmkir); *Allah vuran əbdaldı, xayrını zaralını bilmiy* (Qax) (7, 29, 154).

Aptal sözü türk ədəbi dilində eyni mənada işlənir: *Aptal olduğu için askere almamışlardı* (Ömer Seyfettin); *Halbuki şimdi ak saçlı, aptal tavırlı, kaba saba bir çiftçi oldum* (Reşat N.Güntekin) (69, 150); *Saleh aptallaştı ve kendini toparlayamadı* (127, 45). Burada *aptallaşmaq* sözü “səfehləşmək, həddindən çox təəccüblənmək” mənasını ifadə edir (75, 60). Qeyd olunan mənada *aptal* sözünə türk ədəbi dilində söz birləşmələrinin tərkibində də rast gəlmək olar: *O yol göstermeyince aptal aptal bakardı* (Sait Faik) (69, 150). Bu söz ərəb mənşəli olub təsəffüf terminalogiyasında “əbdal məqamının sahibi vəfat etdiyi zaman onun yerinə başqa birinin təyin olunması” mənasını ifadə edir (23, 41).

Belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dili diallektlərində və türk ədəbi dilində təsadüf etdiyimiz *əbdal* sözü hər iki türk dillərində bu gün öz əsl mənasında işlənir.

Azman. Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin Bakı, Ordubad dialektlərində “iri, çox böyük, nəhəng” mənasını ifadə edir: *Bakidə azman öylər tikilir* (Bakı); *Atam bir azman keçdi aldı* (Ordubad) (7, 32).

Bu söz Azərbaycan ədəbi dilində də “çox böyük, çox iri, çox yekə, əzəmətli, heybətli” mənasını ifadə edir: *Azman tikinti. Azman binələr. Azman qayalar.-Saçı-saqqalı ağarmış qocaman buruq ustalarının belə azman yangın gördükləri yadlarına gəlmiş.* (Ə.Məmməd-xanlı) (7, 191).

Türk ədəbi dilində “çox böyük, iri; başqa-başqa cinslərin birləşməsindən törəmiş, qarışıq olan, mələz; böyük odun parçası” mənalarını ifadə edir: *O ipiri, şuursuz fil azmanlarının tam tersinə ufacık, neşeli, sıhhatli, zarif...* (Reşat N.Güntekin); *Azman karıncalar gibi* (Refik H. Karay); *Van azmanı bir kedi* (Şəmseddin Sami) (69, 245).

Budala. Azərbaycan dilinin Zaqatala şivəsində “dəli xasiyyət, ağıldanyüngül” mənasında işlənir: *Doğurdan da, budala adam ho işi görər* (7, 65).

Türk ədəbi dilində “axmaq, sərsəri” mənası qeyd olunub (75, 164): *O budala bu sözdeki nüktəyi asla kastetmemişti* (Tarıq Buğra) (68, 418). *Budala* sözü ərəb mənşəli söz olub *bədəl* sözünün cəm formasıdır: *bedel>abdal>budala* sözü “bir şeyi əvəz edə bilən, bədəl” mənasını ifadə edir (23, 41). *Abdal* məqamına çatanlar anidən gözdən itə bilir və çox uzaqlara gedir. Bu zaman hər baxımdan özlərinin əksi olan birini öz yerlərinə təyin edirlər. Hal-vəziyyət və formaya görə ayırd edilməyən bu bədənə “bədəl” və “bədil” deyilir (102, 106).

Gətirdiyimiz dil faktına əsaslanaraq belə qənaətə gəlirik ki, *budala* sözü bu gün qeyd olunan mənadan uzaqlaşmışdır.

Cılız//Culaz //Culuz`. Azərbaycan dili şivələrində (Bakı, İsmayılı, Kürdəmir, Qazax, Masallı, Ordubad, Tovuz, Şamaxı, Quba) “arıq” mənasını ifadə edir: *Cılız adam quvvasız olar* (Qazax); *Nə cılız uşağdı* (İsmayılı); *Sufayı uşaxdı, hayıf cıq-qana cılızdı* (Kürdəmir); *Ay qız, tay bu giyəvi: az tə:riflə, görmüşəm dayna, bir cılızın biridi* (Ordubad); *Rahman yaman culazzi* (Şamaxı); *Uşağ nüş belə culuz ulıb* (Quba) (7, 76, 81). Quba dialektində *culuz`* sözünün sinonimləri də müşahidə edilir: *Xəccənin bir cüləz (cu-luz, cılız, cürə, zağar, düşgün, inimiş, arıq, zəyif) qizi var* (53, 211).

Türk ədəbi dilində *cılız* sözü «zəif, çəlimsiz, gücsüz» mənalarını ifadə edir (75, 190): *Fikret cılız vücûdundan, ağır tabiatından beklənməz bir şiddetle hüçüma başlamıştı* (Reşat N.Güntekin); *Biri uzun boylu kara yağız, öteki cılız iki kişi vardı* (Burhan Felek) (68, 485); *İki yanda üzüm bağları.... Küskün ve cılız* (131, 10).

Cılız sözünə Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində “çox arıq, balaca, zəif, sısqə, cansız, ölüvay” mənasında rast gəlinib: *Cılız uşaq. Cılız qız. ...Müstəntiq arıq, cılız çiyinlərini çəkə-çəkə, talaşla içəri girib əlindəki böyük qovluğu stolun üstünə qoymamış, prokuroru ayıq saldı* (M.Hüseyn); *Bütün görkəminin cılız olmasına baxmayaraq, bu adamın mis kimi cingildəyən çox möhkəm səsi...vardı* (Ə.Əbülhəsən). Azərbaycan ədəbi dil nümunələrində *cılız* leksik vahidinin məcazi mənə-

da “inkişaf etməmiş, boy atmamış, zəif” mənaları da qeydə alınıb: ...*Təbiət sanki qəsdən bir az uzaqda xəstə və cılız qol-qanadlı, küskün budaqlı iki-üç söyüd ağacı yaratmışdı* (A.Şaiq) (10, 411).

Cıl-z (təqlidi səs) sözündən *cılız* (məna genişləməsi ilə: çox gücsüz, çəlimsiz, natamam) sözü əmələ gəlmişdir. Türkcədə söz əvvəlində [c] səsi yoxdur, ancaq bəzi şivələrdə təqlidi səs bu yetərsizliyi aradan qaldırır (türk dilində olduğu kimi): *cız, cır, cur, cuz, car, cor* və b. *Cılız* sözünün *ıclız* şəklində söyləndiyi fikri də qeydə alınıb. Türk ədəbi dilində *cılız* sözünün *cılızlaşmaq, cılızlaşdırmaq, cılızlıq* şəkilləri də işlənir (78, 119).

Cıvıq. Bu söz Azərbaycan dilinin Yardımlı şivəsində “söz-saxlamayan, ağzıboş” mənalarını ifadə edir: *Qardaşı çox cıvıxdı, ağzında söz saxlamey* (7, 77).

Türk ədəbi dilində *cıvık* leksik vahidi məcazi olaraq “qeyri-ciddi, yersiz zarafatlar edən” məcazi mənasında işlənir: *Cıvık bir sarhoş tebessümü ilə güldü* (Yakup K. Karaosmanoğlu); *Onu bu-günün cıvık, miskin, eğri büğrü nesri ilə konuşturmaq ihânətlərin en büyüğü değil mi?* (Cemil Meriç) (68, 487).

Cudam. Bu leksik vahid Azərbaycan dili şivələrində (Baş-keçid, Borçalı, Qazax) “ağılsız” mənasında işlənir. - *Cudam adam düşünmədən danışar* (Borçalı) (7, 81).

Cudam leksik vahidi türk ədəbi dilində “insanlığını itirmiş, mədəniyyətsiz, bacarıqsız, səfil” məcazi mənalarında işlənir: *Adam değil cudam.* *Velâkin bu adam onları adam edəcəğine cudam ediyor buyurdun. Ne etmişiz de cudam etmişiz* (Reşat N.Güntekin); *Okuyup cudam olacağına sırım çek de adam ol* (Bayram Yüksel) (68, 501).

Danğalax. Azərbaycan dili şivəsində (Şuşa) “kobud, tərbiyəsiz” mənasında işlənir: *Səniñ bu oğluñ çox danğalaxdı* (7, 115).

Türk ədəbi dilində *dangalak* leksik vahidi “kobud və səfeh” mənasını ifadə edir (75, 250): *Hay, sen kimi kime vurduracaksın dangalak!* (Mustafa N.Sepetçioğlu) (68, 628). İ.Z.Eyuboğluna görə, *dangalak* sözü *dang* sözündən *dang-a-lak>dangalak* (mənasız, yersiz sözlər söyləyən, danq-dunq edib duran; məna genişləməsi ilə anlama qabiliyyəti yaxşı inkişaf etməmiş biri) şəklində inkişaf yolu keçmiş-

dir (80, 166). Qeyd olunan leksik vahid türk dili şivələrində “həddindən artıq irilik və bir az da anlayışsızlığın nişanəsi” sayılır (80, 166).

Dayanıxlı//Dayanqan. Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin Şuşa şivəsində “davamlı, tab gətirən, səbirli” mənasını ifadə edir: *Çox dayanıxlı adam gördüm səni; Cabbar dayanqan adamdı* (7, 120).

Dayanıxlı leksik vahidi türk ədəbi dilində “davamlı, tab gətirən, qüvvətli, güclü, sağlam” mənalarını ifadə edir (75, 255): *Yük kaldırmaya dayanıxlı idi, güreş tutmayı becerirdi* (127, 234).

Azərbaycan ədəbi dilində *dayanıqlı* sözünün “dayanıqlı olan, mətanətli, dözümlü” mənalarına təsadüf olunub (10, 554).

Dayanqan sözünə türk dilinin Lapseki-Çanakkale, Düzce -Bolu, Çorum, Trabzon, Yozgat şivələrində rast gəlinib (121).

Azərbaycan dilinin dialektlərində, həm də türk ədəbi dilində işlənən *dayanıxlı*, *dayanqan* leksik vahidləri mənşəyinə görə türkcə olub *daya*-<*taya*- feilinə leksik şəkilçiləri əlavə etməklə düzəlib. Qədim türk dili abidələrində *tayancaq*>*tayıncaq* “güvəniləcək şey”, *tayanqan* “dayanıqlı, sağlam”, *tayanmaq* “güvənmək, etimad etmək”, *tayanı görmək* “dayanıb durmaq, dayanmaqda dirənmək” mənalarında işlənib (103, 205).

Dənsiz. Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Meğri, Ucar) “ağıldankəm; yüngülxasiyyət” mənalarında işlənir: *Dənsiz adam məclisdə yoldaşların utandırır* (Ucar); *Tuğutda Anıxdan dənsiz adam yoxdu* (Meğri) (7, 126).

Dənsiz leksik vahidi türk ədəbi dilində “yersiz, uyğunsuz davranışları olan, dəyərsiz, etibarsız” mənalarında işlənir (75, 267): *Evlât bu, ne kadar dənsiz olursa olsun vazgeçilmiyor* (Fahri Celal). Bu söz türk ədəbi dilində “yaraşmayan, lazımsız (söz, məsələ)” mənalarını da ifadə edir: *Bu dənsiz dâvâ o kadar çirkefleşti ki bir gün hükümet basında bu çeşit münâkaşaları yasak etti* (Burhan Felek) (68, 670); *Suçluyu ve sebebi elinin eremeyeceği, gücünün yetmeyeceği olaylar ve durumlar içinde aramaz, üstelik bunu dənsizlik sayar, enerji, kafa ve zaman hovardalığı ile bir tutardı* (128, 60).

İ.Z.Eyuboğlu *dənsiz* leksik vahidinin inkişafını *tenğsiz*>*tenğsiz*>*dənsiz* (kök mənası: mütənasib olmayan, ölçüsüz, uyğunsuz) şəklin-

də verib (78, 179). Qədim türk dili abidələrində *deşsüz* sözü “mü-nasibətsiz, hörmətsiz” mənalarında işlənib (103, 64).

Dəv. Azərbaycan dilinin Qazax dialektində “iri, bədəncə kobud (adam)” mənasını ifadə edir (7, 128).

Türk ədəbi dilində *dev* leksik vahidi “normadan çox böyük in-san və ya heyvan” məcazi mənalarında işlənir (75, 273): *Barbaros, Hayreddin, Sokullu Mehmed, Fuzûlî, Bâkî, Sinan!... Ordu, donanma, şiir ve mîmârî bu devler elinde yarış edercesine kemâle gidiyordu* (Rûşen E.Ünaydın) (68, 686).

İ.Z.Eyuboğlu *dev* sözünün farsca *dîv* (dev) sözündən əmələ gəl-diyini qeyd edir (80, 182).

Dilbaz. Bu söz Azərbaycan dilinin Salyan şivəsində “dilli-dilavər” mənasını ifadə edir: *Bı qız çox dilbaz qızdu; Dilbaz adam zirəy olar* (7, 134).

Dilbaz leksik vahidi türk ədəbi dilində də “dilli-dilavər” məna-sında işlənir (75, 281): *Ne kadar düzenbaz, ne kadar dilbaz ve peren-debaz olursan o kadar diplomat oluyorsun* (Burhan Felek).

Dilbəstə. Azərbaycan dilinin Təbriz dialektində “vurğun” mə-nasını ifadə edir: *Mən indi də nəvələrimə dilbəstəyəm* (7, 134).

Dilbeste sözü türk ədəbi dilində “könül verən, sevən” mənala-rında işlənir (75, 281). Türk ədəbi dilində *dilbeste* sözünün “vurğun” mənası da qeydə alınıb: *Nedir ki şehvine dilbestedir belâgatlar* (Ce-nab Şehâbeddin) (68, 707).

Diri. Azərbaycan dili şivələrində (Bakı, Gəncə, Kürdəmir, Şəm-kiş) “yaxşı bişməmiş” mənasını ifadə edir: *Aşın düyüsü diri oluf, qo-naxların yanında biyavır olajıyız* (Gəncə); *Diri düyüyü qavağına qo-yufdu, ala aşdı yi* (Şəmkiş) (7, 136).

Diri sözünün türk ədəbi dilində “yaxşı bişməmiş, çiy” mənası-na təsadüf olunub (75, 286): *Biraz piriçleri diri kaldı* (Ömer Seyfet-tin) (68, 719). Qədim türk dili abidələrində *diri* sözü qılmaq, komaq, olmaq leksik vahidləri ilə birlikdə işlənərək “diriltmək, yaşatmaq, yaşamaq” mənalarını ifadə edib (103, 69). *Tir, dir* kökü türkcədə “yaşam, canlılıq” mənalarını ifadə edir. İ.Z.Eyuboğlu *diri* sözünün tarixi inkişafını *tirig> tiriğ>diri(ğ)* şəklində verir. *Diri* sözündən əmə-

lə gələn sözlər: *dirilik* “canlılıq”, *dirilmək* “canlı olmaq, güclənmək”, *dirim* “həyat”, *diriltmək* “canlandırmaq, gücləndirmək”, *diriliş* “canlanış, gücləniş” ... (80, 188).

Gəncə, Şəmkir şivələrində “yaşayış, dolanacaq” mənasında işlənən *dirrix* sözünün kökü diri leksik vahididir: *A balam, yayın bu istisində bu nə gündü, nə dirrix'di sən çəkirsən* (Gəncə) (7, 136). *Dirrig* sözünə Buzovna, Zabrat, Maştağa kəndlərində “ev əşyası, mal-dövlət” mənasında təsadüf olunub: *Unda dirrig qaldı, hamısını sördi getdi* (Maştağa) (64, 19).

Dirlik leksik vahidi türk ədəbi dilində “yaşayış, həyat, sağlıq, güzəran, məişət, dolanacaq pulu və ya əşyası” mənalarını ifadə edir. Türk ədəbi dilində bu sözlə yaranan bir çox frazeoloji birləşmələrə təsadüf olunur: *dirlik bulmaq* (canlanmaq), *dirlik düzənlik* (bir arada yaşayanlar arasında yaxşı keçim), *dirlik suyu* (ab-ı hayat), *dirlik sürmək* (ömür sürmək), *dirlik verməmək* (rahat bırxmamaq) (75, 287): *Dirlik düzənlik içinde kendi ana vatanında yaşayıp ihtiyarlamayı, memleketinin yeni hayâtına, saâdetine katılmayı hak etmişti* (Hâlide E.Adivar) (68, 720). Qədim türkcədə *dirlik* leksik vahidinin inkişafı *tiriglik(k)* sözündən *tiri-g-lig(k)* *tirilig*>*tirlik*>*dirlik* (dirilik, həyat, canlılıq, güclülük, sağlıq) şəklindədir (80, 188). Müasir türk ədəbi dilində *dirlik* mənə genişləməsi ilə “rahatı yerində, yaxşı dolanacağı olan, sıxıntısı olmayan” mənalarını ifadə edir: *Zevcesinin itimâdı haleldar olduğu için bâdemâ dirlikleri düzenleri bozulacağını biliyordu* (Hüseyin R. Gürpınar); *Bir yıl var ki dirlik yüzü görməkte zavallı* (Mehmet E. Yurdakul) (68, 720).

*Dünyanın dirliği geçer kalmaz
Tanrıdan kim diriyse ol ölmez (Sultan Veled)*

Burada *dirlik* (*tirlik*) “həyat” mənasındadır.

Qədim türk dili abidələrində də *dirlik*, *dirilik* “həyat, yaşayış, sağlıq, dolanacaq” mənalarında işlənib (103, 69).

Dolab//Dolaf//Dolax//Dolav//Dollab. Azərbaycan dilinin Kürdəmir, Şuşa, Kəlbəcər, Dərbənd şivələrində “hiyləgər, bic” mənasında işlənir: *Əlirza yaman dolabdı* (Kürdəmir); *Dolav adama pul vermırx* (Kəlbəcər). *Bu söz bəzi şivələrdə* (Kürdəmir, Şuşa, Ağdam,

Qazax) “hiylə, fırlıdaq, biclik” mənasında işlənir: *Əhməd dolabdan başqa bir iş bilmir* (Şuşa) mənalərini ifadə edir (7, 139, 140). Azərbaycan dilinin Ağdam şivəsində *dolaf gəlməx* frazeoloji birləşməsi “aldatmaq, fırlıdaq işlətmək” mənasını ifadə edir: *Maşa dolaf gəlməx* isdiyirdi, yaxşı başa tüşdüm (Ağdam) (7, 139).

Türk ədəbi dilində “aldadılmaq” mənasında *dolaba gəlmək* ifadəsi işlənir (68, 738).

Türk ədəbi dilində *dolap* sözü “oyun, hiylə, fırlıdaq” kimi məcazi mənalərini ifadə edir (75, 295): *Asistanlar deftere bir şeylər yazıyorlar, camlı dolapları karıştırıyorlar* (Peyami Səfa); *Karşılık olarak ben de sana /Mutfaktaki dolaptan aşırıp/Tereyağı veririm* (Orhan V.Kanık) (68, 738); *Çevirdiğin dolapların hepsini biliyorum* (137, 238); *Târihte bize dost görünüp arkamızdan nice dolaplar çeviren ve topraklarımıza göz diken batılı devletlerin oyunlarına gelerek asırlarca bu vatan topraklarında barış ve huzur içinde birlikte yaşadığımız Rum, Ermeni, Yahûdi gibi azınlıkların arkamızdan çevirdikleri dolapları gözler önüne serer* (126, 7). Burada *dolap çevirmək* “oyun etmək” mənasını ifadə edir.

Qədim türk dili abidələrində *tolav* (dolab) şəklinə təsadüf olunub (103, 209).

Azərbaycan ədəbi dilində *dolap* sözü “şkaf; quyudan su çıxarmağa məxsus çarx; kələk, hiylə, fənd, biclik, dolaşmaq iş” mənalərində qeydə alınıb (10, 661). *Dolab* leksik vahidi ərəbcə *dûlâb* sözündən əmələ gəlib “şkaf” mənasını ifadə edir (105, 269).

Dürrü. Azərbaycan dilinin Tovuz şivəsində “məhsuldar, bol məhsullu” mənalərində işlənir: *Hələlix`də bizim bağdan dürrü bağ yoxdu* (7, 148). Bu qədim sözə Salyan rayon şivəsində «cürbəcür» mənasında rast gəlinib: *İrəhmətdiyyin dürrü sobətdəri vareydi; İndi dürrü-dürrü danışacaq, ağzınnan dürr töküləcəy* (48, 109).

Türk ədəbi dilində *türlü* şəklində işlənib “müxtəlif” mənasını ifadə edir: *Hesnâ Hanım mahzun kızı avutmaq için türlü şaklabanlıklara başladı* (Hüseyyin R.Gürpınar); *Onun şimdikiyə kadar kaç mecmuada kaç türlü resmini görmüşümdür* (Yusif Z.Ortaç) (70, 3217); *Öteki türlü yığılış, aşınma, çöküş olurdu, halkı dəğərli bir malından yoxsun bırakmaq olurdu* (128, 222). Türk ədəbi dilində “müxtəlif tərə-

vəzlərdən hazırlanmış yemək adı” mənasında türlü sözü işlənir (75, 1091).

Əssah. Azərbaycan dilinin Ağbaba şivəsində “dəqiq, səhih” mənasını ifadə edir: *Mən dünənki kimi əssah bilirəm* (7, 166).

Essah leksik vahidi türk dilinin xalq şivəsində “dəqiq, səhih” mənalarını ifadə edir: Kastamonu və ətrafında “doğrumu, gerçəkmi” mənalarını ifadə edir. 20-ci əsr türk yazıçılarından Samiha Ayverdinin dilində də *essah* sözünə rast gəlinib: *Doğru söylüyor, essahtan istiyordu. Hâlâ gözleri bağlı idi. Amma gönül gözü göreceğini görmüştü* (Sâmiha Ayverdi) (68, 881).

Əysi. Bu leksik vahidin Azərbaycan dilinin Böyük Qarakilsə “alçadan düzəldilən lavaş, turşu” mənasında işlənildiyi qeydə alınıb (27, 169). Ədəbi dil nümunələrində *əkşi* sözünə “turş” mənasında müşahidə edilmişdir: *Ey badeyi – səqahüm, ləliləbün şərabi, İkraha edən bu meydən içdüğü əkşixəldür* (Nəsimi) (48, 112); *Bu ayda əyüdüür... əkşi və tatlu ənar yemək* (“İxtiyarati-qəvaidi-külliyə”); *“Yoğurdum əkşidür” demiş qarı yoq* (Oğuz atalar sözü, XVI-XVII əsrlər) (27, 269).

Türk ədəbi dilində *əkşi* sözü “sirkə və limon dadında olan, turş” mənasında işlənir (75, 329).

Fasıx. Azərbaycan dili şivələrində (Çənərbək, Karvansaray) “hiyləgər” mənasında işlənir: *Ə:r düzünü xavar alırsansa, Noyruzdan fasıx adam yoxdu bu kətdə* (Karvansaray) (7, 169).

Fasıx ərəb mənşəli söz olub türk ədəbi dilində “Allahın əmirlərinə tabe olmayan, günahkar, pis xarakterə malik olan, pislik etməyi vərdiş halına gətirən kimsə” mənalarını ifadə edir (75, 367).

Gəvəzə // Gəvərə // Gəvəz // Gəvəzəx`. Azərbaycan dili şivələrində (Salyan, Naxçıvan, Ağdam, Ağdaş, Basarkeçər, Borçalı, Böyük Qarakilsə, Gəncə, Kürdəmir, Qazax) “çoxdanışan, boşboğaz” mənasını ifadə edir: *Çərkəz gəvərə danışan adamdı* (Salyan); *Məylisdə çox danışdığı üçün ona gəvəzə və laqqal Həsən də dəyərdilər* (Naxçıvan); *Xəlil gəvəzə adamdı* (Borçalı) (7, 179,180).

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında *gəvəzə* sözünə “çoxdanışan, lağlağı, boşboğaz, yanşaq, naqqal” mənasında rast gəlinib: *Sən demə bu yanşaq gəvəzənin biri imiş. “Koroğlu”* (11, 240).

Türk ədəbi dilində *geveze* sözü eyni mənada işlənir (75, 411): *Bizim gibi mirasyediler için, geceleri, kitap okumak, gündüzleri gevezelik etmek için lazımdır* (137, 34). Azərbaycan dili dialektləri üçün səciyyəvi olan *gəvəzə* sözünə ədəbi dil nümunələrində də təsadüf olunub: *Sifət mənasında. Gəvəzə adam – Nə pısdı, bu səsə qatıb səsinə; Gəvəzə qarğalar tərif yazsalar* (M.Araz); *Zeynalın gəvəzəliyi bitməyirdi* (A.Şaiq) (11, 240).

T.Hacıyev “Dede Qorqud Dəstan”ında *güvəzləmək* sözünün mənfi münasibət məqamında işləndiyini yazır. O qeyd edir ki, indi dialektlərdə *-gəvələmə* -heyvan yeyişi təhqir yerində insan üçün deyilir (31, 82). Qədim türk dili abidələrində *gevmək* leksik vahidi “ağızda çeynəmək, gəvələmə” mənasında işlənib (103, 93). Qeyd olunan *gəvəzə* sözü ilə *gəvələmə* sözü arasında həm fonetik yaxınlıq, həm də mənə yaxınlığı nəzərə çarpır.

**Gəvrex//Gəvrex`.** Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin Məğri, Qarakilsə şivələrində “kövrək” mənasında işlənir: *Gəvrex` odundu, baltanı vuran kimin şilix`-şilix` olecex`* (Məğri); *Gəvrəx` tez sınar* (Qarakilsə) (7, 180).

Türk ədəbi dilində *gevrek* sözü “kövrəlmiş, quru və tez sınan” mənasını ifadə edir (75, 411): *“Gevrek börek.”, “Gevrek simit”.* *Sanki bizim vücudumuz da birer gevrek kabuktan ve kanattan ibâretti* (Refik H.Karay) (68, 1042); *Besim artık ciddiyetten yorulmuş gibi silkinerek birinci kısa ve gevrek kahkahasını attı* (137, 248). Bu cümlədəki *gevrek kahkaha* sözünün mənası “sevincli və qıvrıq gülüş”dür. Qədim türk dili abidələrində *geryek, geyrek>-gegrek* leksik vahidləri “yumuşaq, tez sınan sümük, döş qəfəsi sümükləri” mənalarını ifadə edib (103, 90). Qeyd olunan leksik vahidlərlə *gevrek* arasında mənə baxımından yaxınlıq nəzərə çarpır. İ.Z.Eyuboglu *gevrek* sözü ilə qədim türkcə olan *kevmek/gevmek* (yumşalmaq, yayılmaq, arıqlamaq) arasında əlaqə olduğunu qeyd edir: *kevmek/gevmek sözündən gev-r-e-k/gevrek* sözünün həqiqi mənası “yumşalmış, yayılmış, arıqlamış” olduğu üçün “kövrək, tez sınan” mənalarını ifadə edir (80, 280).

Güdüx`//Güdüil//Qudul. Azərbaycan dilinin Tovuz, Lerik şivələrində “gödək”, Quba dialektində “qısa boylu” mənasını ifadə edir:

Güdüx` quyrux inəx` ödəyə tüşüf (Tovuz); *Qudul adam diyədülər çux bilədü* (Quba) (7, 188, 312; 53, 237). *Gudul* Azərbaycan dilinin Xaçmaz şivəsində “qısa boylu, gödək (adam)” mənasında işlənir: *Mirzə-bala kişi gudul bir adamıydı* (7, 187). *Gudul//gödül* leksik vahidləri Azərbaycan dilinin Bakı, Füzuli, Qarakilsə, Quba dialektlərində “çox işləməkdən gödəlməmiş, kiçilməmiş alət” mənalarını ifadə edir (7, 187).

Güdük sözü türk ədəbi dilində “bir qüsuru, əksiyyəti olan: güdük ağaç; kök və qısa: güdük minare”; tamamlanmamış: *İnşaat bitmedi inşaat güdük kaldı*; kəsilmək, qopmaq üzərə olan: “güdük kuyruqlu kedi” mənalarında işlənir (75, 433). Türk ədəbi dili üçün qeyd olunan leksik vahidin “inkışafdan qalma” mənası da səciyyəvidir: *güdük kalmak* “qısa qalmaq, boy ata bilməmək”: *Güdük* parmaklarında kınalar aşınmış (Yusif Z. Ortaç) (68, 1105).

Qədim türk dili abidələrində *güdük* “quyruğu kəsik heyvana” deyilir (103, 102). İ.Z.Eyuboğlu *güdük* sözünün qədim türkcə olan *kedük* (qırılmış, qopmuş, açılmış) sözündən *ketük-ge-dük>güdük* şəklində inkışaf yolu keçdiyini qeyd edir (103, 300). İ.Z.Eyuboğlunun qeyd etdiyi bu qədim mənaya Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsində də təsadüf edilir: *küdül* “quyruqsuz”: *Bu öküz күдүлдү* (7, 265). Burada *küdül* sözü ilə öküzün quyruğunun qopması ifadə olunur. Bu hala türk dili şivələrində də təsadüf olunub (123). Oğuz rayonu şivəsində *kütül* “şikəst; çolaq” mənalarında işlənir: *Barmaxsız əl, ayax da күтүлдү* (7, 270).

Xıncır. Azərbaycan dilinin Qax şivəsində “dinsiz” mənasını ifadə edir (7, 222).

Türk ədəbi dilində *hıncır* sözü həm “donuz” mənasında, həm də məcazi olaraq “xain, qəddar, inadçı” mənasında işlənir: *Mutlaka hıncır herif çocuğun bir yerini kırdı* (Halide E.Adivar); *Hıncır karının sözüne uydum. Hay uymaz olsaydım* (Fahri Celal) (69, 1258).

Qeyd olunan leksik vahid ərəb mənşəli olub *hıncır>hıncır* (donuz, sərt ürəkli, hissiyatsız, açıqqəlblə olmayan, ortalığı qarışdıran) şəklində inkışaf yolu keçmişdir. (80, 323). Bildiyimiz kimi, islamda donuz əti haram sayılır.

Hırsız//Xırsız. Azərbaycan dili şivələrində “zorlu, güclü” (Gəncə, Xanlar), “yerli-yersiz hərəkət edən” (Saatlı), “fərasətsiz, aciz”

(Sabirabad), “güclü, qüvvətli” (Ağdam, Qarakilsə, Quba, Mingəçevir, Naxçıvan, Oğuz, Şamaxı, Şuşa), “kobud” (Cəbrayıl, Cəlilabad, Quba, Oğuz, Zəngilan), “çoxdanışan”; “səbirsiz” (Xanlar) mənalarında işlənir: *Hırsız adamı birəz tüşümməz heysav eliyillər* (Gəncə); *Sənnən hırsız adam görməmişəm* (Sabirabad); *Şirin elə bil lap anadan xırsız duğulub* (Quba); *Bu elə uşaxlıxdan çox xırsızdı* (Şuşa); *Unu heş dindimə:n, çox xırsızdı* (Zəngilan); *Yaman xırsız adamsan, heç kimi saya salmeysən* (Cəlilabad); *Hər kəs səvirsizdi, ona xırsız deyərəx* (Xanlar) (7, 206, 224). Gördüyümüz kimi, Azərbaycan dili şivələrində *xırsız* sözü bir neçə mənə ifadə edir. Buna görə də R.Ə.Rüstəmov bu leksik vahidi omonim söz hesab edir (53, 210).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının leksik tərkibində semantikasına görə nəzəri cəlb edən *xırsız* sözü “yağı düşmən, oğru, yolkəsən” mənasında qeyd ə alınmışdır: *Acı ayran təkiləndə çap-çap içən! Gələn xırsuzları qorqudan!* (43). Qədim türk dili abidələrində *xırsız* sözü *xırsız küregi* söz birləşməsi tərkibində işlənərək “qayıqdan istifadə edərkən fişilti səsinə çıxartmaması üçün suyun dibinə doğru çəkilən avar, avarın bu şəkildə çəkilişi” mənasını ifadə edir (103, 107). G.Vəliyeva *xırsız* və *xırrı* leksik vahidlərini leksik-semantik baxımdan ələ alıb. O, Abşeronun Türkan, Zirə, Əmircan, Hövsan, Maştağa kənd şivələrində *xırrı* sözünün əhatə etdiyi mənaları qeyd edib: 1. yaxşı, fərli: *Sən diyən çox xırrı meclis də elemedilər ununçun* (Hövsan); 2. var-dövlətli: *Yaxşı xırrı qoum-əğrebeləri var* (Mərdəkan); 3. çoxlu: *Bilirsən ne xırrıdular ular* (Əmircan); 4. ağıllı (məcazi mənada): *Həcağa çox xırrı döğür a, gedib quyyə tüşər, mığyet ol* (Maştağa). Tədqiqatçı *xırrı* sözünü omonimlik xüsusiyyətlərinə malik olan leksik vahid adlandırır (64, 35). *Xırrı* sözü qeyd olunan mənada yalnız Şərqi Abşeron şivələrində yaşamaqdadır.

G.Vəliyeva “*Qədim türk lüğəti*”nə əsaslanaraq *xırrı*, *xırsız* sözlərinin *kir* kökünə getdiyini qeyd edir. Qeyd olunan lüğətdə *kir* sözünün on bir mənə variantı verilmişdir. Bunların içərisində “düşmənçilik etmək, hücum etmək”, məcazi mənada desək, “güclülük, mərdlik” çaları var. Deməli, hesab etmək olar ki, oğurluq, quldurluq çaları hücum etmək, düşmənçilik etmək mənalarından irəli gəlir. *Xırsız* sözünün ikinci komponenti isimlərdən sifət əmələ gətirən və məzmunla mənfilik xüsusiyyətini bildirən dörd variantlı *-sız* şəkilçisi-

dir. "Xır sözü inkar məqamında mənfi (xırsız – oğru, quldur, düşmən), təsdiq məqamında isə (xırlı – yaxşı, varlı, dövlətli, çoxlu) müsbət keyfiyyətləri əks etdirir" (64, 36).

Müasir türk ədəbi dilində *xırsız* sözü üçün inkar məqamında mənfi xüsusiyyətlər (oğru, quldur) səciyyəvidir: *Atamız elma çaldı cennetten/Biz o hırsızların çocuklarıyız.* (Orhan S.Orhan) (69, 1261).

Gətirdiyimiz dil faktlarına əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, *xırsız* türk mənşəli sözdür və qeyd olunan mənalarda həm Azərbaycan dili dialektlərində, həm də türk ədəbi dilində yaşamaqdadır.

Xoryat//Xöryət//Xuryat. Azərbaycan dili şivələrində (Ağdam, Balakən, Şuşa, Zaqatala) "satqın; çirkin, kifir" mənalarında işlənir: *Ə; nə xoryat adammış, gedif Qaracadan sədriyə şikət eliyif* (Ağdam); *Yox ə; xoryatın biridi, sirsifətinən zəhrimar yağır* (Balakən); *Nə xöryət sifətin var, sã: baxanda adamın ürə: qalxır* (Şuşa); *Bizim inək xuryat bala doğufdu* (Zaqatala) (7, 228, 229, 230).

Türk ədəbi dilində *hoyrat* şəklində "kobud, formasız; sərt davranan, hərəkətini bilməyən, vəhşi, nəzarətsiz, yontulmamış" mənalarında işlənir (75, 499): *Halbuki, realitenin hoyrat eli; bir gün o yorganı ansızın kaldırverince, zıtlık en vahim neticeleriyle ortaya çıkaracaktır* (137, 59); ... *diyen yazarı derinden yaralıyan bir husus da günümüz dünyâsının; gittikçe basitliğe, kabalığa, hoyratlığa, ve çirkinliğe yönelip, "âhenk ve kafiyesini kaybeder oluşu" dur* (126, 8); *Vedia yalnız kendisini değil, Nahit'i de çirkinleştirmiş, öldürmüştü ve hoyratça harcanan o eve Nahit artık kendisini de yakıştıramıyordu* (128, 35).

Qədim türk dili abidələrində *xoryad*, *xoryat* leksik vahidi "kobud" mənasında işlənib (103, 108). E.P.Piriyev "Kitabi-Dədə Qorqud" un həm Drezden, həm də Vatikan nüsxəsinin müqəddiməsində *xoyrad* (خویراد) sözünün bir dəfə işləndiyini göstərib. Müəllif bu leksik vahidin fars mənşəli olduğunu qeyd edir (50, 66). Bu söz qeyd olunan abidədə "qaba, tərbiyəsiz, bədxasiyyət" mənasını ifadə edir (44, I c., 164).

Karrı. Bu söz Azərbaycan dili şivələrində (Cəbrayıl, Göyçay, Mingəçevir, Şəki) "çoxlu, bəl" mənasında işlənir: *Bildir karrı meyvəmiz varıdı* (Cəbrayıl); *Lap karrı əhmişdik* (Göyçay) (7, 243). Salyan

dialektində *kar* leksik vahidi *zat* leksik vahidi ilə birləşərək *karzat* mürəkkəb sözü ilə “çoxbilmiş” mənası ifadə olunur (7, 243).

Türk ədəbi dilində *kâr* leksik vahidi “bir işdən, bir fəaliyyətdən əldə edilən qazanc, fayda” mənalərini ifadə edir. *Kârlı* sözü “xeyir, fayda” mənasında işlənir: *Kârlı bir iş yaparsın /Ziyanını kaparsın* (Enis B. Koryürek) (69, 1585).

Azərbaycan ədəbi dilimizdə *varlı-karlı* ifadəsində *kar* leksik vahidinə təsadüf olunur. Məs: [Pərzad] *Varlı-karlı kişidir, niyə verməyək?* (Mir Cəlal). Burada varlı-karlı ifadəsi “dövlətli, sərvətli, bolluq və rifah içərisində yaşayan” mənalərini ifadə edir (13, 465).

Qırvağ//Qıvrax//Quyrax. Azərbaycan dili şivələrində (Cəlilabad, Yardımlı, Mingəçevir, Şəki) “yeyin, sürətlə” mənasında işlənir: *Məni məcvur eley ki, qırvağ yereyim* (Cəlilabad); *Bu unnan biraz quyraxdı* (Şəki) (7,303,318). Azərbaycan dilinin Qusar şivəsində bu sözün “zirək” mənasına da təsadüf olunub (7, 303). Azərbaycan dilinin digər şivələrində qeyd olunan sözün digər fonovariantlarına da təsadüf olunub: *cıvrıx//cıvrıx//cıvrax* (Azərbaycan dilinin Bolnisi, Başkeçid, Borçalı, Çənbərək, Gədəbəy, Qazax şivələrində) “cəld”: *Cıvrıx adam yolu ye:in gedər* (Qazax); *Löjman cıvrıx tərpendi haravanın dalıncan* (Çənbərək); *O çox cıvrıq uşaxdı, haryatan desəş gedər* (Gədəbəy); *Hasan cıvrıx yeriyer* (Borçalı); “qıvrax” (Çənbərək, Qazax, Şəmkir): *Arazalı çox cıvrax adamdı* (Çənbərək); *Söyünün oğlu elə cıvrax uşaxdı kın, gözdən qıl qırpır* (Şəmkir) mənalərində işlənir (7, 75,78).

Türk ədəbi dilində *kıvrak* sözü “zirək, hərəkətli, cəld və bacarıqlı” mənalərini ifadə edir: *Çok güzel, çok kıvrak bir genç kız olmuştu* (Reşat N.Güntekin); *Ve şalı idâre eden kıvrak, zeki eller* (Peyâmi Safâ) (69, 1694).

Azərbaycan ədəbi dilində *qıvrax* sözünə “sağlam, möhkəm, gümrəh, səhhətə yaxşı; çevik, cəld, diribaş, zirək, yüngül” mənalərinə təsadüf olunub (11-12, 151-152). Ədəbi dildəki *qıv-raq* (qōrağ) sifətindən düzəlmişdir. Məs.: *Qōrağlan, öve degim, gərəm indi* (Əmircan). *Qōrağlanmaq* sözünün mənası “hazırlaşmaq, geyinib hazır olmaq”dır (64, 72).

Mızımız. Azərbaycan dili şivəsində “burnunda danışan, tıntın” (Bərdə) mənasında işlənir: *Məhəmməd mızımız danışır; Mızımız adam yavaşdan danışar* (7, 356). Azərbaycan dilinin İsmayılı, Yevlax şivələrində “süründürməçi” (İsmayılı); “tərəddüd edən, qəti qərara gələ bilməyən” (Yevlax) mənasında *mızımızı* sözünə təsadüf olunub: *O, yaman mızımızdı* (İsmayılı); *O, yaman mızımızı adamdı* (Yevlax) (7, 356).

Türk ədəbi dilində *mızımız* sözü “hər şeydə səhv axtaran; qərar-sız, bacarıqsız” mənalarını ifadə edir: *Öyle mızımız, külfetli konuşmak kârim değil* (Behçet K.Çağlar); *Adamı bir kız çocuğu gibi mızımız ya-pıyordu* (Reşat N.Güntekin) (69, 2065).

Bu söz Azərbaycan ədəbi dilində “aydın danışmayan, burnunda danışan, danışığı başa düşülməyən” mənasında işlənir (11, 365).

Nəfilə. Azərbaycan dilinin Hamamlı şivəsində “nahaq” məna-sında işlənir (7, 371).

Türk ədəbi dilində *nafile* sözü “boş, faydasız, işə yaramayan; boş yerə” mənalarını ifadə edir: *Bu çocuk nâfile dedim, inşallah me-sut olur. Fakat bu âhlak ile hiç ummuyorum* (Reşit N. Güntekin); *Bu (...) gâliba nâfile bir hareket oldu* (Peyami Sâfa); *Nâfile zahmet etme-yin* (Ahmet Mithat Efendi); *Bey, kıza nâfile eziyet ediyorsunuz* (Hü-seyin R. Gürpınar); *Bir zevk aramak kaydına düşmekle zamanda/ Her gün yorulup nâfile bin yıl yaşamış Nûh* (Yahyâ Kemal); *Nâfile ye-re kanınızı döktürmeyin* (Ömer Seyfettin) (69, 2285). Ərəb mənşəli olan *nâfilə* sözü *nefl* (nəfələ; tənəffələ) kökündən əmələ gəlib “bir şeyi lazımından artıq etmək” mənasını ifadə edir (105, 821).

Qeyd olunan digər mənalar türk dilində sonradan ortaya çıxmışdır.

Nüktəli. Bu söz Azərbaycan dilinin Şəki dialektində “eyhamlı” mənasında işlənir: *Nə çox nüktəli danışarsan* (7, 377).

Türk ədəbi dilində işlənən *nükte* sözü “incə mənası olan, xoşa gələn, zərif və düşündürücü söz, zarafat” mənasını ifadə edir: *Şakalar, nükteler, kahkahalarla içki masasına geçtiler* (Yusuf Z. Ortaç); *Her bedbaht gibi ben de bu basit nüktede bile bir merhametten, bir tesellîden şüphe ettim* (Peyâmî Safâ); *Şimdi selâmlık güzel sesin, gü-*

zel sözün, nükte və neşenin coşup taşıdığı bir dünya idi (Sâmiha Ayverdi) (69, 2369).

Saqat//Səqqət. Azərbaycan dilinin Zaqatala, Qax şivələrində “şikəst”, Naxçıvan, Şərur, İrəvan şivələrində “şikəst, əlil” mənasında işlənir: *İndi mən səqqətəm* (Şərur) (7, 416, 426). İraq-türkmən ləhcəsində *səqət* sözü “şikəst; nizam və saz olmayan” mənalərini ifadə edir: *səqət adam* “şikəst adam”; *səqət iş* “nizam olmayan iş” (39, 392).

Sakat sözü türk ədəbi dilində də eyni mənanı ifadə edir: *Arka-daşlarım yalnız sakat ve ihtiyar bir iki leylectir* (Ahmet Haşim) (70, 2645).

Səmiz. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində “kök (ən çox mala aid edilir)” mənasında işlənir: *Gəncəli həmişə mala yaxşı baxa-
du, həmi malları səmizdü* (7, 427).

Türk dilində *semiz* sözü “ətli, yağlı, kök heyvan” mənasını ifadə edir (75, 968): *Harman sonu besili, semiz olan kaz palazlarından almasını tembih ediyorum* (Refik H.Karay) (80, 2727). *Türkmən dilində gotur, aqsak, mayıp, hor, semiz kimi sifətlər həm heyvanlar, həm də insanlar üçün istifadə edilir* (77, 87).

Semiz sözünə Mustafa Zəririn “Yuzif və Züleyxa” poemasının dilində “kök, yağlı” mənasında rast gəlinib: *Gəldi ol aruğ semüzləri yedi; Padşah gördi yeddi sığır semüz* (36, 37). Tarixən bu söz Orxon-Yenisey abidələrində, M.Kaşğari “Divan”ında, Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasında və digər mənbələrdə də yuxarıdakı mənalarda qeyd olunmuşdur (36, 37). Bu leksik vahid İraq-türkmən ləhcəsində *səmmiz//səmiz* şəklində işlənib “kök, yağlı” mənasını ifadə edir: *Köpək səmmiz olsa da, əti yeyilməz* (39, 392). Bu sözə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də işlənib: *Simüz qoyun, arıq toqlı bayırda qalsa, qurt gəlib yeməzdi sapanıq qorqusundan* (KDQ, 48).

3.2. Hərəkət bildirən sözlər

Azərbaycan dili dialektlərindəki feillərin tədqiqatı nəticəsində, türk ədəbi dilində də işlənən feillərin ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmaq mümkündür. Türk dillərinin feilləri daha çox areal təşkil etmək baxımından fərqlənir. Bu dillərdə hətta bir dil üçün səciyyəvi olan, başqalarında müşahidə olunmayan feillərə də rast gəlmək olur

(danışmaq, konuşmaq və s.) (66, 63). Türk və Azərbaycan dillərində ortaqlıq istifadə olunan feillər də az deyildir. Lakin bəzi feillər tamamen fərqli məna daşıyır: Azərbaycan dilində *saxlamaq*, türk dilində *durdurmaq*; Azərbaycan dilində *durmaq*, türk dilində *kalkmaq*; Azərbaycan dilində *yatmaq*, türk dilində *uyumak*; Azərbaycan dilində *uzanmaq*, türk dilində *yatmaq*; Azərbaycan dilində *düşmək*, türk dilində *inmek*; türk dilində *düşmək*, Azərbaycan dilində *yıxılmaq*. F. Zeynalovun qeyd etdiyi kimi Azərbaycan dilində *danışmaq*, türk dilində *konuşmaq* (türk dilində *danışmaq* sözü “məsləhət almaq” mənasında işlənir). Azərbaycan dilində vaxtilə işlənmiş bir sıra feillər artıq arxaikləşərək istifadədən qalmışdır. Azərbaycan dili dialektlərində bu növ feilləri aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

Ağırramax. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl, Xanlar, Şəmkir şivələrində “hörmətlə qəbul etmək” mənasında işlənir. *Məsələn: sən qonax gələysin, sonra gedif deysin kin, məni yaxşı ağırradılar* (Xanlar) (7, 14). Bu söz *ağır* (əziz, qiymətli, dəyərli, hörmətli) sifətindən düzəlmişdir (53, 72).

Türk ədəbi dilində bu söz (ağırlamaq) “qonağı hörmətlə qəbul etmək, hər cür ehtiyacını qarşılamaq” mənasını ifadə edir: *Jülide'nin onları ağırlaması lazım* (R.N.Güntekin) (68, 41).

“Divanü lüğət-it-türk” əsərində *ağırlar-ağırlamaq* leksik vahidlərinin başqasına iltifat edən hər adam üçün “əzizləmək” mənasında belə deyildiyi qeyd olunub: *Tənqri məni ağırladı Tanrı mənə kərəm qıldı* (41, 320).

Axtarınmağ. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində “çevrilmək, qəzaya uğramaq (maşın, traktor və s.)” mənasını ifadə edir: *Tabasaran yulında sovxozun tiraxturi axtarınmışdı* (7, 17).

Türk ədəbi dilində *aktarmak* leksik vahidinin “bir yerdən, məkandan və ya qabdan digərinə daşıma” mənası var (75, 33): *Dışarıda bir yarım tenekede elleme kömürü yanıyor. Recep bunu ocağına aktaracak* (Burhan Felek); *Birbirini anlamaz hâle gelmiş kuşakların birbirine aktaracakları bir şey olmaz* (Burhan Felek) (68, 83). Qədim türkcədə *aktarmak* sözü “*yüksəlmə, yer dəyişdir-mə*” mənalarını da ifadə edib (80, 21). *Axtarmaq* sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də öz əksini tapır: *Baybörə bəg aydır: “Mərə, mənim oğlım başmı*

kəsdı, qanmı dökdi?" "Bəli, baş kəsdı, qan dökdi, adam axtardı!"-dedilər (43, 54). Tərtibçilər qeyd olunan leksik vahidin mənasını "atdan adam saldı" kimi izah etmişlər (43, 152).

Alındırmaməy. Bu söz Azərbaycan dilinin Cəlilabad şivəsində "özünü bilməməzliyə vurmaq" mənasında işlənir: *Baxey gənnən, o özin saymaməzdigə virey, özin alındırməy (7, 21).*

Türk ədəbi dilində *alınmaq* sözü "təsirlənmək, incimək" mənalarını ifadə edir (75, 41): *Teessürümü gizləyemiyorum, doktor bundan alınmış görünüyor (Peyami Səfa); Kimse alınmasın. Hani zehir gibi keskin iktisatçımız da pek yok gibi (Burhan Fəlek) (68, 104); İyi gidiyorsun, devam et" diye desteklendi ama, Emrah hiç kendi üzerine alınmadı, ... (132, 86). Alınmaq sözü *almak* feilindən əmələ gəlmişdir: *Almaq* sözündən *al-ı-n-mak/alın-mak* (öz-özünə almaq, almaq işini öz üzərinə çevirmək). Bu söz mənə genişləməsilə "küsmək, incimək" mənasını ifadə edir (80, 26). Qədim Türkcədə *alındırmək* sözü "mütəəssir etmək" mənasını ifadə edib (103, 8).*

Türk ədəbi dilində haqqında bəhs edilən leksik vahid *ağırlamaq* şəklində "qonağı hörmətlə qarşılayıb bütün ehtiyacını, rahatını təmin etmək" mənasında işlənir: *Jülfdənin onları ağırlaması lâzım (Reşat N. Güntekin) (68, 41).*

Arımmağ. Azərbaycan dilinin İmişli şivəsində *arımmağ* sözü "təmizlənmək, bəzənmək, yuyunmaq" mənasında işlənir: *Toy olmamış görürsən, qızlar yuyunuf arınıllar (7, 26).*

Türk ədəbi dilində *arınmaq* sözü "təmizlənmək, təmizə çıxmaq, saf olmaq, nəfsini tərbiyə etmək" mənalarını ifadə edir (75, 65): *Bizim mûsikîmiz ibâdet gibidir, dinlənən insanın içi yıkanır, kötülüklerden arınır (Rauf Tamer) (68, 162).*

Aritdaməğ//Aritdamax//Əritdəməğ. Azərbaycan dilinin Quba, Xaçmaz, Qazax, Şəki və Yardımlı şivələrində "təmizlənmək" mənasında işlənir: *Ağacın pöhrələrin arıtdaduğ (Quba); Aş pişirməğə dügi arıtdaduğ (Xaçmaz); Yetim bir çuvux kəsdidi, arıtdadı, xanıma verdi (Qazax) (7, 26); Sudan zığ iyisi gələndə buləği əritdəydüğ (7, 165).*

Aritlamaq sözünə Azərbaycan ədəbi dilində də "təmizlənmək, yaxşısını pisindən, irisini xırdasından ayırmaq; dənlənmək" mənasın-

da təsadüf olunub: *Buğda arıtlamaq. Düyü arıtlamaq.*- (Tubu:) *Bir az düyü arıtlı, atana bir dövrə sulu yayma bişir.* Ə.Haqverdiyev; *Arvad baxıb-baxıb ayağa durdu, düyü çıxarıb arıtladı.* S.Rəhimov (10, 136).

Arıtmak leksik vahidi türk ədəbi dilində “təmizləmək, yumaq, paklamaq, qarışıq olan şeylərdən ayırmaq” mənalərini ifadə edir (75, 65): *Her köşeden bir pınar aksa gene de bizi onlardan arıtıp temizleyemez* (Samiha Ayverdi) (68, 162).

Arıtdamax sözü “təmiz” mənasında olan arı sözündən əmələ gəlmişdir. *Arı//ari* sözü Azərbaycan dili şivələrində (Ağdam, Füzuli, Qazax, Quba, Şahbuz, Şəmkir, Tovuz, Bakı, Xaçmaz) “təmiz, saf” mənasında işlənir: *Aydan arıyam, sudan duruyam* (Şahbuz); *Aydan arı, sudan duru* (Qazax); *Aydan arı, qünnən duru* (Tovuz); *Aydan ari, sudan duri* (Bakı) (7, 25). Neftçala rayon şivəsində çirkin sifətli adama qarşı işlədilən «üzünə baxanda arı qabda su verməzsən» deyiminin tərkibində də *arı* sözünün “təmiz” mənasında çıxış etməsinə təsadüf olunur (48, 103). *Arı* sözü də arxaik sözlərdəndir. M.Şirəliyev qeyd edir ki, bu sözə dialektlərimizdə: *Aydan arıyam sudan duru//günnən duru* nümunələrində və *arıtmaq* feilinin kökündə rast gəlmək mümkündür.

Arık > aru > arı sözü türk mənşəli olub bu gün türk ədəbi dilində “*saf, təmiz, pak, qarışıqsız*” mənalərində işlənir (103, 12): *arı bal* “süzülmüş bal”, *arı dil* “başqa dillərdən söz almamış, alınma sözlərdən təmizlənmiş olan dil” -*Kültür dili seviyesindeki dillerin hiçbiri arı dil olamaz, ancak kabîle dilleri arı dildir; arı “duru tərtemiz”* (68, 161).

E.Əzizov qədim *arığ* sözünün Azərbaycan ədəbi dili materiallarında arı şəklində olduğunu qeyd edir: *Arı könüldə pas olsa, şarab açar* (KDQ); *Arı qövtar, ey sənəm, gerçəklərin nitqindədür, Hər dili əgridə yoqdur arı gövtar, istəmə* (Nəsimi); *Avlaxda bu gün avlarikən, yarə yoluxdum, Bir aydan arı, gün kimi didarə yoluxdum* (Xətai) (27, 259); *Arı sudan abdəst aldılar* (43, 66); *Axır-soñı arı imandan ayırmasan!* (43, 51). Müəllif qeyd edir ki, söz sonunda *ğ* samitinin düşməsi türk dillərinin tarixində özünü göstərən bir xüsusiyyətdir: *uluğ > ulu, sarığ > sarı, ayığ > ayı, kapığ > kapı, kamuğ > kamu* və s. (43, 51).

Aşırmax. Azərbaycan dili şivələrində (Gəncə, Qazax, Şəmkir) “malı və pulu dağıtmaq, yersiz xərcləmək” məcazi mənada işlənir: *Fərəsətsiz oğuldu, atasının var yoxunu aşırdı, lüt qaldı* (Gəncə) (7, 27).

Aşırmaq sözü türk ədəbi dilində “oğurlamaq, qarmaq, qarıb götürmək” mənalarını ifadə edir: *Kenar-ı Diclede bir kurt aşırsa bir koyunu* (M.Akif) (75, 77). *Qeyd olunan məna jarqon sözlərin ifadə şəklidir: Sorma bizim heykeli aşırmışlar* (Halit Z.Uşaklıgil); *Cüzdənini aşırmaq için cebini keserler* (Burhan Felek) (69, 194).

Basmaq/Basılmaq. Bu söz Azərbaycan dili şivələrində (Culfa, Şəki) “hürmək, hürə hürə hücum etmək” mənalarını ifadə edir: *Gecənin bir vaxtında onda baxdım, gördüm itdər basır* (7, 41, 42).

Türk ədəbi dilində *basmaq* feilinin digər mənalarının yanında “basqın etmək (anidən hücum etmək)” mənası da qeyd olunur: *Derken Yunan cuntası adayı bastı* (Burhan Felek); *Ağabey, kadının dörd tane dostu varmış. Birbirindən haberi olmadan evi bastılar* (Burhan Felek) (68, 288). Qədim türk dilində *basmaq* feili bir çox mənada işlənib: “vurub qırmaq, əzmək, məğlub etmək, üstünə çıxmaq, aşmaq, yaymaq, həzm etmək, çoxaltmaq və s.” (80, 75).

Bayındırmaq. Bu söz Azərbaycan dilinin Meğri şivəsində “varlandırmaq, mənfəətləndirmək” mənasında işlənir: *İşləyib bizi bayındıracaxsan?* (7, 44).

Bayındır sözü türk ədəbi dilində “abad edilmiş (yer)” mənasını ifadə edir (75, 121).

Qədim türkcədə *bay* sözü “varlı, təsirli, xatiri sayılan, güclü” və b. mənalarda işlənib. Bu sözə əlavə edilən şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlər yaranmışdır. Bunlardan biri də *bayındır* “bayındır (abad) vəziyyətə gətirmək, inkişaf etdirmək” sözüdür. *Bay-ı-n-d-ı-r-mak/bayındırmaq* sözü *baymaq/bayımək* sözündən əmələ gəlmişdir (80, 79). *Bayımək* sözü qədim türk dili abidələrində “varlanmaq” mənasında işlənib. *Baylıq* isə “zənginlik” ifadə edib (103, 28). Türk dilinin şivələrində *bay* sözünə “zəngin” mənasında təsadüf olunub: *Karac’oğlan der ki geçti ne fayda/Merhamet kalmadı yoxsulda bayda* (Karacaoğlan). *Bay* sözü öz ilkin mənasından uzaqlaşaraq Gəncə dialektində “sərbəst, azad, ərköyün” mənalarında işlənir. Məsələn: *Kərim oğlunu çox bay böyüdür, sora munun zərəlin çəkəjəx* (5, 38). *Bay* leksik vahidi Nəsiminin dilində də qeydə alınır: *Bay ilə yoxsul bənəm, Yolçı ilə yol mənəm; Eşq için bay ilə yoxsul mirü sultan aqladı* (48, 105).

Ən qədim leksik vahid olan *bay* sözünə sözdüzəldici şəkilçi artırmaqla düzəltmə feillər yaranmışdır. Məsələn: Gəncə dialektində *baylandırmaq* sözü “kökəltmək” mənasında işlənib: *Atdarı laf baylandıırıfsan. Baylaşmaq* sözü isə həmin dialektde “kökəlmək” mənasını ifadə edir: *Atdarı biyil yazda birki ay xama buraxdıx, yaxşı baylaşmışdılar* (7, 44). Bu söz Azərbaycan dilinin Qazax dialektində mürəkkəb feil tərkibində də saxlanmışdır: *Səni göröm balaların bay olsun* (4, 53).

Baylamaq. Bu leksik vahid Azərbaycan dili şivəsində (Başkeçid) “ürəyi keçmək, özündən getmək” mənasında işlənir (7, 44).

Türk ədəbi dilində *bayılmək* sözü “hərəkət qabiliyyətini itirərək özündən getmək, ürəyi keçmək” mənasını ifadə edir (75, 121): *İslam Bey bayılır, Zekiyeinin kucağına düşer* (Namık Kemal). *Bayılmək* sözü türk mənşəli olub *baymaq* (inandırılmək, qayğılanmaq, sıxılmaq) sözündən *bay-ı-l-mək/bayılmək* (qayğılanmaq, sıxıntıya düşmək, kədərlənmək) sözü əmələ gəlmişdir. Məna genişləməsi ilə “özündən keçmək, gücü azalmaq, sehirlənmiş kimi olmaq, bir əşyaya qarşı çox istəkli olmaq” anlamlarını ifadə edir (80, 79). “Yeni tarama sözlüyü”ndə *bayılmaq* sözünün “həyəcanlanmaq, üzülmək” mənaları qeyd olunub (103, 28). Türk dilinin şivələrində *bay-* variantı da işlənir. Məs: *Tatlı elməyi hiç yiyemem, içimi bayar* (69, 307).

Bellətmək. Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Ucar) “göstərmək” mənasında işlənir: *Mən sənin şəkili: Həsənə də bellətdim* (7, 46).

Türk ədəbi dilində *belletmek* leksik vahidinin mənası “əzbərləməsinə, öyrənməsinə kömək etmək”dir (75, 129): *Çünkü Kemal Bey bedi kitablarından (...) nazariyeler belleten bir muallim değil* (Reşat N. Güntekin) (68, 326). “Türk dilinin etimoloji lüğəti”ndə *bellemek* sözünün etimoloji inkişafı aşağıdakı kimi verilmişdir: *bel* (əlamət, damğa, iz) sözündən *bel-le-mek/bellemek* (hafizədə izi qalmaq, hafizəyə damğasını vurmaq, öyrənmək, başda, könlüdə tutmaq, alınanı qorumaq) (80, 84).

Boğazdamax. Azərbaycan dili şivəsində (Daşkəsən) “boğazından tutub başını kəsmək” mənasında işlənir: *Pıçaxnan qoyunu boğazdeyrix* (7, 60).

Boğazlamak sözü türk ədəbi dilində “heyvan kəsmək, qurban kəsmək, bir insanı vəhşicəsinə öldürmək” mənalərini ifadə edir (75, 153): *Moğollar kadınları ve çocukları teslim alıp gerisini boğazlıyorlardı* (Ergün Göze); *İçeride bir adam boğazlanıyor sandım* (Yusif Z. Ortaç). Qədim türk dili abidələrində *boğuz* “boğaz”, “boğuzlamaq”, “boğazlamaq” sözləri qeydə alınıb (103, 36). *Boğaz* türkcə *boğum* (*boğ/buk* kökündən qırtlağı əmələ gətirən *halqalar*) sözündən *boğuz* > *boğaz* şəklində inkişaf yolu keçib. Uyğur dilində *buk* sözü “qırtlaq” mənasını ifadə edir, bunun *buk-bug-buğ/bog-boğ* şəklinə keçməsi səs dəyişmələri nəticəsindədir (80, 94).

Cağıldamax. Bu söz Azərbaycan dilinin Şəmkir şivəsində “coşmaq (çaya aiddir)” mənasında işlənir: *Şəmkir çayı gənə çağıldıyıf gəlir* (7, 70).

Qədim türk dili abidələrində *çağlağan* “çağlayaraq axan su” mənasında işlənmişdir. *Çağlan* isə “şəlalə, çağlayan, şırıl-şırıl axan” mənasını ifadə edir: *çağlamaq* > *çağlamaq* (103, 44, 48). *Cağıldamaq* şəklinə təsadüf edilməyib.

Çağıldamaq, türkcə *çağ* (*təbii səs, təqlidi səs*) sözündən *çağ-ı-l-da-mak/çağıldamak* sözü əmələ gəlib. Bu söz “çağıltı ilə axmaq, şırıltı ilə tökülmək” mənasını ifadə edir (80, 124-125).

Türk ədəbi dilində *çağıldamak* “suyun qayalara, daşlara çırpı-laraq ahəngli səslər çıxarması, çağlaması” mənasında işlənir: *Mahzun hudutların ötesindən akan sular/Gönlüm hep o zanla berâber çağıldadı/Bildim nedir ufuktaki sonsuzluğun tadı* (Yahyâ Kemal) (68, 512).

Caydırmax. Bu söz Azərbaycan dili şivəsində (Beyləqan) “yayınmaq” mənasında işlənir: *Bu gün hara caydırmışdın?* (7, 72).

Türk ədəbi dilində *caymaq* leksik vahidi “*niyyətindən və ya qərarından yayındırmaq, fikrindən yayındırmaq*” mənasını ifadə edir (75, 180): *Hayır, dur, bunu düşünməyə başladığım anda caymağa doğru koşacaksın* (137, 344).

Caymağ//Caydımax. Azərbaycan dilinin Lənkəran, Cəbrayıl, Zəngilan şivələrində “yolundan çıxmaq” mənasında işlənir: *Balama, sən gənə caydu:n?; Sən gedə-gedə caydırasan ha, özür: yığışdı* (Zəngilan) (7, 72).

Qədim türk dili abidələrində *çavmaq, cavmaq* şəkilləri “*irəli fırlamaq, istiqamətini dəyişdirmək, yolundan çıxmaq*” mənalarını ifadə etmişdir (103, 52). *Çaymaq* türkcə *çavmaq* sözündən *çavmaq > çaymaq > çaymaq* (istiqamət dəyişdirmək, yolundan çıxmaq, sözündən çıxmaq, sözündə durmamaq) şəklində inkişaf yolu keçmişdir (80, 116).

Çağırmaq//Çağırmaq//Ça:rmmaq. Bu söz Azərbaycan dili şivələrində “(mahni) oxumaq” (Yardımlı), “demək, söyləmək” (Şəmkir), “banlamaq” (Dərbənd, Qax, Şəki, Zaqatala) mənalarında işlənir: *İş tökülüb qalib, sən mahni çağırsən* (Yardımlı); *Keçmiş sözdü, heş çağırmamışam* (Şəmkir); *Xoruz çağırır* (Şəki); *Xuruz çağırdı* (Dərbənd); *Xoruz ça:rır, To:ğ ça: randa ũ: kəsəllər* (Şəki); *Honu biz qala olan sirt ça:riyix* (Qax) (7, 85, 90). Qədim türk dili abidələrində *çağırmaq* leksik vahidi “bağırmaq, car çəkmək” mənalarında işlənmişdir (103, 48).

Çağırmaq sözü türk ədəbi dilində “yüksək səsə eşitdirmək, gəlməsi üçün səslənmək, dəvət etmək, oxumaq, mahni oxumaq” mənalarında işlənir (75, 202). *Çağırmaq* leksik vahidinə türk ədəbi dilində *türkü çağırmaq* söz birləşməsinin tərkibində də rast gəlinib: *Sabahları türkü çağıraraq uyanır* (Sait Faik); *Saz heyeti ara-sına karışır, hem çalar hem çağırır* (Hüseyn R.Gürpınar); *Savaş esnâsında mehter takımları çalmışlar, hânendeler çağırmışlardır* (Burhan Felek) (68, 513). Son iki nümunədə *çağırmaq* feili “mahni oxumaq” mənasını ifadə edir. Gördüyümüz kimi, kökündə *çağ* sözü olan leksik vahidlər mənə etibarı ilə yüksək səs ifadə edir. Buna Azərbaycan dilinin Balakən, Zaqatala şivələrində “musiqi aləti” mənasında işlənən *çağana* sözünü də aid edə bilərik (7, 85). G.Vəliyeva Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında bol-bol istifadə olunan *çalıb-çağırmaq, bayatı çağırmaq* ifadələrinə əsaslanaraq ehtimal edir ki, *çağna//çağana* leksik vahidlərinin kökü *çağ* olmuşdur (64, 112).

G.Vəliyevaya görə çalğı alətinin adını bildirən *çağana* sözü müəyyən zaman keçdikdən sonra mənasını dəyişmiş və həmin anlayış *çağna* sözündə ifadə olunmuşdur (64, 112). “Əl çalmaq, şənlik” mənasında işlənən bu söz şərqi Abşeron şivələrində qeydə alınıb: *Qəşidə toydi, çağna sesinnən səreycən yatmomışik* (Maş.) (64, 111). *Çağna* sözündə *a* səsinin düşməsi müşahidə edilir. Bu halı G.Vəliyeva

tədqid edilən şivələr üçün xarakterik sayılan fonetik hadisə adlandırır (64, 112). Nəsiminin dilində də *çağana* leksik vahidi qeydə alınıb:

*Dəfü-çəngü çağana, nayü tənbur,
Düzülsün ankəhi, zilü bəm olsun (Nəsimi) (64, 112).*

Çağana, çağanak leksik vahidləri müasir türk ədəbi dilində “musiqi aləti” mənasında işlənirlər (75, 202). Qeyd olunan türkçədə *çağanak* sözünə *çalğı çağanak* frazeoloji birləşməsinin tərkibində də rast gəlinir: *Her gece çalgı çağanak, yemek, içmek, keyif, sâfa gırla giderdi* (Ömer Seyfettin); Türkcəmizdəki “*çalğı çağanak*” deyimi, divan edebiyatındakı “*çeng ü çegâne*” sözünün tam karşılığıdır. “*Çalğı çağanak bir hayli eğlendik*” deriz (Mahmut R.Gəzimihal) (68, 518). İ.Ayverdi türkçədə işlənən *çağana, çağanak* sözlərinin fars mənşəli *çegâne* sözündən əmələ gəldiyini qeyd edir (68, 512).

Çalmax. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl, İsmayılı şivələrində “oğurlamaq, xəlvəti götürmək” mənalarında işlənir: *Əli pıça:mı nətə:r çaldısa, xəbarım olmadı* (Cəbrayıl) (7, 88). Bu söz Azərbaycan dilinin Tovuz, Qazax rayon şivələrində də “oğurlamaq” mənasında işlənir: *Qaranın öyünü bu axşam yaman çalıflar* (Tovuz); *Bir yaxşı pıçam vardı, heş bilmirəm Mahmut nə vax çaldı ki, xəbar tutəmmədim* (Qazax) (54, 30).

Türk mənşəli olan *çal* kökünün məna genişləməsi ilə qazandığı bütün keyfiyyətlər *çalmaq* feilində toplanmışdır: “atmaq, vurmaq, qarışdırmaq, sürmək, almaq, aşırmaq, pozmaq, kəsmək, oymaq, işləmək, süpürmək, arıtmaq, andırmaq, oxşamaq, səs çıxarmaq” (80, 127). *Çalmaq* feilinin qeydə alındığı bu mənaların bəzilərinə Azərbaycan dilinin dialektlərində rast gəlmək olar. Azərbaycan dilinin Gəncə şivəsində “çox çalışmaq, işləmək” mənasındakı *çəlləşmək*, Qazax şivəsində “qurşanmaq” anlamında *çalmax*, Şəki, Zəngilan şivələrində “süpürmək, təmizləmək” mənasında *çalğılamaq*, Qazax, Gəncə şivələrində “araqarıdıran, aravuran” mənasındakı *çalası* sözləri də *çal* kök morfeminin derivatları hesab oluna bilər. *Çalğılamaq* feilinin *çal* sözü ilə əlaqəsindən danışarkən göstərmək lazımdır ki, canlı danışıda “silib-süpürmək” birləşməsi elə “oğurlamaq, talan etmək” anlayışını da bildirir. Məsələn: *Seknəxəm, xəbərün var, dünənnərim gecə magezini silib-süpürüblər* (Bakı-Maştağa) (63, 35).

Çal sözünün tərkibindəki etimoloji mənası müasir Azərbaycan dili üçün arxaıkləşmişdir. Lakin Azərbaycan ədəbi dilində “talan edib, soyub, oğurlayıb qaçmaq” mənalarında *çalıb çap(maq)* mürək-kəb feili işlənir. Bu sözün tərkibindəki *çal(maq)* feili ilə Azərbaycan dili şivələrində “oğurlamaq” mənasında işlənən eyni fonetik tərkibli *çal-* feili mənaca çox yaxındır, bəlkə də bir-birinin eynidir (54, 30).

Türk ədəbi dilində *çalmak* sözü “özünə aid olmayan şeyi xəlvəti götürmək, oğurlamaq” mənasında işlənir (75, 207): *Bahçenin çitleri üzerinden aşarak yemiş çalardı* (R.N.Güntekin) (68, 521).

Müasir dilimizdə *çal* kökü arxaıkləşsə də poeziya nümunələrinin dilində konkret ifadəsini tapmışdır. M.Ə.Sabirdə: *Mollanın bürkünü çalıb oğru, Yüyürüb qaçdı bir bağa doğru* (63, 34).

Çatmaq. Bu söz Azərbaycan dilinin İmişli, Yevlax, Zəngibasar şivələrində “yükləmək; bağlamaq” mənalarını ifadə edir: *Çatmeyir ver çualları çatım* (Yevlax) (7, 91).

Qədim türk dili abidələrində *çatmaq* leksik vahidi “bir-birinə bağlamaq, parçaları bir-birinə birləşdirərək bir şey düzəltmək, qarşılaşmaq, toxunmaq, toqquşmaq” mənalarında işlənib (103, 51).

Çatmaq feili qədim türk dili abidələrində ifadə etdiyi mənaları bu gün müasir türk ədəbi dilində də eyni ilə ifadə edir. Azərbaycan dialektlərində qeyd olunan *çatmaq* lekseminə “yükləmək, bağlamaq” mənalarında türk ədəbi dilində də təsadüf edilib: *Hatice Hanım başına kocaman bir çatki çatarak odasına çekildi* (Reşat N.Güntekin) (68, 538).

**Çözdəməg//Çözdəməx`.** Azərbaycan dili şivələrində *çözdəməg//çözdəməx`* (Yardımlı, Ağdam, Borçalı, Cəbrayıl, Culfa, Çənbə-rək, Xanlar, Meğri, Şahbuz) “açmaq, uzatmaq” mənalarında işlənir: *Sarı çözdəməginən; Bağırsağı çözdəllər, ipi çözdəllər* (Xanlar); *A:z, o baramanı niyə helə çözdüyüb korruyursan* (Cəbrayıl); *Bağırsağı çözdə, mən də gələm* (Borçalı); *Xacca corabın ipin çözder* (Meğri) (7, 107).

Çözmək feilinə *çözələməg//çözələməx`* şəklində də Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Cəlilabad, Sabirabad, Gədəbəy, Gəncə, Şərur) “açmaq” mənasında təsadüf olunub: *Bu kəndiri çözəlliyə-çözəlliyə dalımcan gələrsən* (Sabirabad); *İpi çözələmə hayıfdı* (Gəncə);

Niyə çözləysin, a:z sapı? (Gədəbəy) (7, 107). E.Əzizov yuxarıda qeyd olunan şivələrdən əlavə *çözdəməx*/*çözləməx* leksik vahidinin Bərdə, Tovuz, Marneuli, Bolnisi, Kəlbəcər, Şamaxı, Əli Bayramlı, Sabirabad şivələrində “açmaq, açıb tökmək” mənasında müşahidə edildiyini qeyd edir (27, 266). *Çözmək* feilində intensivlik və təkrarlılıq mənası vardır (54, 77).

Türk ədəbi dilində *çözmək* leksik vahidi bir neçə məna ifadə edir: “düyünü açmaq; paltarların bağlı hissəsini açmaq; düğmələri çözmək; toxunmuş bir şeyi sökmək; həll etmək (problem, məsələ ...)” (75, 238): *Dizimdeki sargıyı çözüyorlar* (Peyami Səfa); *Duvardaki küçük aynaya bakarak saçlarını çözüyordu* (Tarıq Buğra); *Dedemin bir kadın aşkı çekip çekemediğini hiçbir zaman çözemedim* (Safiye Erol); *Devlet milletin hiçbir meselesini çözemiyor* (Ahmet Kabaklı) (68, 601). *Çözmək* “açmaq” sözü Nəsiminin, Xətəinin əsərlərində də işlənmişdir: *Ey bana müşkin saçundan könlünü qurtar deyə, Qanqı aqıldür çözən zəncirdən divanəsi* (Nəsimi); *Dedim ki, əya, səba, indi, Asudə otur çözüb kəməndi* (Xətai) (27, 266). *Çözmək* feilinə “Kitabi-Dədə Qorqud”da da rast gəlinib: *Atından endi çobanıñ əllərin çözdü* (KDQ, 46).

Qədim türk abidələrinin dilində *çözələndirmək* “axıtmaq” mənasında işlənmişdir (103, 59). “Türk dilinin etimoloji lüğəti”ndə *çöz* kökünün mənası “axma, açılma, dağılma, yayılma, sökülmə” şəklində verilmişdir. *Çözmək* leksik vahidinin də məhz bu kökdən əmələ gəldiyi qeyd olunmuşdur: *Çözmək/çözmək* “bütöv bir şeyi hissələrə ayırmaq, toxunmuş bir şeyi söküb açmaq, bağlı bir şeyi açmaq, boşaltmaq, boşalmaq, tökmək, tökülmək, azadlığa qovuşdurmaq, bir problemi açıqlamaq, bir mövzunu aydınlaşdırmaq, çətinliyi yox etmək, düyünü açmaq, qatlanmış bir əşyanın qatlarını açmaq və s...” (80, 154). Türk dili şivələrində *çözələmək* “yamamaq”, *çözlemək* “bağırsağın yağlarını ayırmaq” mənalarında işlənir (80, 154). Qədəm türk dili abidələrində *çöz*, *çözyağı* leksik vahidləri “qarın və bağırsağı əhatə edən yağ təbəqəsi” mənalarında da işlənib (103, 59).

Çuallamax. Bu söz Azərbaycan dilinin Xanlar (İndiki Göygöl) şivəsində “çuvala yığmaq, doldurmaq” mənasında işlənir: *Şadara: tireydix, şadaradan da çıxeydi taxıl, sonra bir yerə tiğleydix, sonra çualleydix* (7, 107).

Çuvallamak türk ədəbi dilində “çuvala doldurmaq” mənasını ifadə edir (75, 240): *Allah ne verdiyse bu çuvalın içine kor, eve götürürüm* (Samipaşazade Sezai); *Odanın köşesinde üç tâne ot dolu çuval var* (Halide E.Adıvar) (68, 604). Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, fars dilində yazan Qətran Təbrizi, Ə.Xəqani, N.Gəncəvi kimi azərbaycanlıların vasitəsi ilə Azərbaycan dilinin leksik-qrammatik və frazeoloji ünsürləri klassik fars ədəbi dilinə nüfuz edir. *Çuval* da bunun kimi Azərbaycan dilinə aid sözlərdəndir: *Kəsi ke mədh e to quyəd, derəm bərəd beçuval* (33, 40). Lakin bu gün *çuval* sözü Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşsə də Azərbaycan dili dialektlərində *çuallamax*, *çuvaldız* sözlərində saxlanılıb.

Dəhətdəməx`//Diñətdəməx`. Bu feil Azərbaycan dili şivələrində (Ağcabədi, Qazax, Tovuz, Çənbərək) “diqqətlə baxmaq, gözünü zilləmək” mənalərini ifadə edir: *İçəri gəlsəñə, niyə çöldə diñətdi:rsən* (Çənbərək) (7, 126, 135).

Türk ədəbi dilində *denetleme* sözü “yoxlamaq; təftiş etmək” mənasında işlənir: *Dîvân- ı Beytülmal (Hazine Bakanlığı), devletin gelir ve giderlerini denetleyerek dengede tutmaya çalışıyordu (Ahmet Kabaklı)* (68, 665).

Qədim türk dili abidələrində “diqqətlə baxmaq, müşahidə etmək” mənalərində *deñemek*, *diñemek* leksik vahidləri işlənib (103, 64).

Diñməx`. Azərbaycan dilinin Gədəbəy, Qazax şivələrində “ara vermək, kəsmək” mənasında işlənir: *Yel diñdi* (Qazax); *Yağış diñdisə, dura:ñ, tüşə:ñ yola* (Gədəbəy) (7, 135).

Dinmek leksik vahidi türk ədəbi dilində “kəsilmək, durmaq, sona çatmaq, təsiri qalmamaq: *Ağrı dindi, Yağmur dindi; susmaq: Dalğa sesleri dindi;*” rahatlamaq, sakitləşmək” mənalərini ifadə edir (75, 284): *Yağmur dindi, hafif bir serinlik var, şuradan açık bir tramvaya bineriz* (Halit Z. Uşaklıgil); *Ben kaldım uzaklarda günün sesleri dindi* (Yahya Kemal); *Şimdi güzel bir pansuman yaparız, acıtmayız, ilâç koyarız, ağrı diner* (Peyami Safa) (68, 716); *Dalgalar diniyor* (136, 49).

Qədim türk dili abidələrində *diñmek* leksik vahidi “sakit olmaq, susmaq” mənalərində işlənib (103, 68).

Dürmək. Bu söz Azərbaycan dilinin İmişli şivəsində “bağlamaq, düyünləmək” mənasında işlənir: *Mı:y bırdan dür, açılmasun* (7, 148).

Türk ədəbi dilində *dürmək* leksik vahidi “silindir şəkli alacaq tərzdə sarmaq; qatlamaq” mənalarını ifadə edir: *Bir kelime söyleyerey kâğıtları uzun uzun dürdü* (Hâlit Z. Uşaklıgil) (68, 780). Türk ədəbi dilində *dürmək* sözü məcazi mənada da işlənir: *defterini dürmək* “işdən çıxarmaq, yüksəlməsinə əngəl olmaq” (75, 312).

Dür(mək) qədim türk dili abidələrində “bükmək, qatlamaq, top-lamaq” mənalarında işlənib (103, 75). *Dür(mək) feili tür->dür-* şəklində inkişaf yolu keçmişdir. *T* samitinin cingiltiləşməsi daha çox oğuz qrupu dilləri üçün səciyyəvidir.

Qımıldamax. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsində “tərpən-mək, hərəkət etmək” mənasında işlənir: *Heş yerinnən qımıldammır, elə bil onu çağırmillar* (7, 297).

Kımıldamak leksik vahidi türk ədəbi dilində də eyni mənani ifadə edir: *“Kımıldama vururum”*. *Nihayət hayvanlar kımıldar* (Hüse-yin R. Gürpınar); *Uzun siyah sakalı kımıldadı* (Ömer Seyfettin) (69, 1674).

Qafsamax. Bu hərəkət bildirən söz Azərbaycan dilinin Mingə-çevir, Şəki, Şəmkir şivələrində “zəbt etmək” mənasında işlənir: *Yer-rərin hamısını qafsamışdılar* (Şəmkir); *Bö:x` qolçomaxlar hər şeyi qafsi:illərdi ki, bu mə:mdi* (Şəki) (7, 274). “Zəbt etmək, ələ keçirmək, mənimsəmək” mənalarını ifadə edən bu söz *qaf* feilindən düzəlmiş-dir (54, 115).

Türk ədəbi dilində *kapsamak* şəklində işlənib “zəbt etmək” mə-nasını ifadə edir (69, 1564).

Qarışmağ//Qarışmax//Qarışməğ//Qarışmax//Qarışmax. Azərbaycan dili şivələrində “güləşmək” (Ağsu, Göyçay, Kürdəmir, Quba, Lənkəran, Masallı, Sabirabad, Yardımlı, Salyan, Cəlilabad, Cəbrayıl, Tovuz, Şəki); “savaşmaq” (Şərur) mənasında işlənir: *Uşax-lar bir-birinnən qarışillar* (Göyçay); *Dur gür, ay Murad, uşağlar urda nüş qarışillar* (Quba); *Gör, nə qarışillar!* (Lənkəran); *Uşağlar qırağda qarışır* (Salyan); *Uşaxlar genə qarışillar* (Şərur); *Uşağlar qarışey* (Cəlilabad); *Qoyma, uşaxlar qarışır* (Kürdəmir) (7,278,284). *Qar-pişmax* leksik vahidi Şəkinin Baş Göynük kənd şivəsində “güləşmək” mənasında işlənir: *Mənnən yaxşı qarpişən yoxiydi bu kətdə* (40, 239).

Türk ədəbi dilində də *kapışmak* leksik vahidi “savaşmaq, gül-əşmək” mənalarını ifadə edir: *İkide bir efeleşip kapışan koçlara da artık iyice yumuşak davranıyor* (Tarık Buğra) (69, 1561).

Qavlamax. Azərbaycan dilinin Şəki dialektində “üz çəkmək (yorğan-döşəyə)” mənasında işlənir: *Yorğannarımızı təzə qavlamışəm* (7, 287).

Qav (>b) ismindən düzəlmişdir. Azərbaycan ədəbi dilində *qabla(maq)* feili “müəyyən şeyləri bir qaba, yorğan-döşəyi məfrəcə yığmaq, yerləşdirmək və s.” mənalarda işlənir. *Qabla(maq)* feilində də bu mənalar yığmaq, yerləşdirmək məfhumları müəyyən şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Çünki üz çəkmək yorğan döşəyi, bir növ, məfrəcə (yorğan-döşək üzünə) yığmaq, yerləşdirmək deməkdir (54, 61).

Türk ədəbi dilində *kaplamak* leksik vahidi “üz çəkmək, döşəmək, yapışdırmaq” mənalarını ifadə edir: *yorgan kaplamak; kitabı kaplamak; koltuğa kadife, yere çini kaplamak; duvara kağıt, çatıya kiremit, yere mermer, kubbeye kurşun kaplamak* (69, 1562).

Haplamağ. Bu söz Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində “hürmək” mənasında işlənir: *İtlər hapliyədi* (7, 194). Azərbaycan dilinin Şərur şivəsində *havıldamax* leksik vahidində də “hürmək” mənasında təsadüf olunub (7, 195).

Havlamaq leksik vahidi türk ədəbi dilində “(itin) hav–hav səsi çıxarması, hürməsi” mənasını ifadə edir (75, 473): *Havlar zaman zaman gece ufkunda bir kopek* (Yahyâ Kemal) (68, 1215).

Xuyulanmağ//Xuylanmax. Azərbaycan dili şivələrində “həyəcanlanmaq” (Xaçmaz, Quba, Qax, Mingəçevir, Şəki) və “şübhələnmək” (Tovuz) mənalarında işlənir: *Nüş xuyulanasan, burada bir şey yuxdu ki* (Quba); *Üşax xuyulanıtdı biraz, qorxutdu diyəsən* (Şəki); *Mənnən naxaxca xuyulanırsañ, mən səñ də:n döyləm* (Tovuz) (7, 230). Sefi Behbudov bu sözü omonim söz hesab edir (15, 94).

Türk ədəbi dilində *huyulanmaq* sözü “şübhələnmək, hürkmək” mənalarını ifadə edir (85, 503): *Ali emminin eşeği, açlıktan olacak, huysuzlanıyordu* (110, 194).

Azərbaycan ədəbi dilində *xoyulanmaq* sözünün “şübhələnmək, şəkkə düşmək” mənaları qeyd olunub (11, 481). Azərbaycan dili şiv-

vələrində (Qazax, Şəki, Tovuz) *xuy* sözünə “xasiyyət, xarakter” mənasında təsadüf olunub: *Xuyunu bilmədiyən atın dalına niyə keçirsən* (Tovuz); *Atı at yanna bağlarsan at xuyu götürər, it yanna bağlarsan it* (Şəki) (7, 230). *Xuyulan(maq)* feili *xuy* ismindən düzəlmişdir (54, 85).

Türk ədəbi dilində *huy* leksemi “xasiyyət, xarakter, xilqət” mənalarını ifadə edir (75, 503): *O da bu huyunu iyi bilir, insan içine pek karışmazdı* (127, 37).

Azərbaycan dilinin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində *xoy* sözü işlənib: *Atı at yanında bağlarsan, həm rəng olmasa da, həm xoy olar* (Atalar sözü); Koroğlu: *Bir xələt biçərəm Eyvaz boyuna; İncimərəm xasiyyəti-xoyundan “Koroğlu”; Əl işin, gül naxışın; Xoyun, xasiyyətin gözəl* (Aşıq Ələskər) (11, 481-482).

Qədim türk dili abidələrində fars mənşəli olan *xūy* leksik vahidinin *xūy-xū*, *xūy-u*, *xū* şəklində “təbiət, xoy və adət” mənalarında işlənib. Bu sözün *xuyulan(maq)* > *xūlanmaq*, *xulanmaq* variantları da qeyd olunub (103, 108).

İdmax//İtmax. Azərbaycan dilinin Şəki, Zaqatala şivələrində “itələmək” mənasında işlənir: *Duran yerdə gəldi məni iddi; Məni idmə* (Şəki) (7, 231).

Haqqında bəhs edilən leksik vahid türk ədəbi dilində eyni mənanı ifadə edir (75, 567): *Onu itti yürüdü* (Ömer Seyfettin); *Benim elimi bırakarak kapıyı itti* (Kerime Nadir) (69, 1476).

İtmək kökündə “toqquşmaq, əliylə vurub geriyə atmaq, uzaqlaşdırmaq, əllə uzaqlaşdırmaq” mənaları gizlidir (80, 355).

Nəm çəkmək. Bu frazeoloji birləşmə Azərbaycan dilinin Bakı dialektində “tez-tez küsmək” mənasında qeyd olunub (7, 372).

Türk ədəbi dilində nem *kapmak* frazeoloji birləşməsi “hər şeydən təsirlənmək, tez küsmək” mənalarını ifadə edir: *Her şeyden nem kapma* (69, 2328).

İrişməx`//İlişməx`. Bu sözə Azərbaycan dili leksikasında (Culfa, Ordubad, Şahbuz) “çatmaq” mənasında təsadüf olunub: *Sə:n atun mə:m atıma irişməz* (Şahbuz); *Səni atun mə:m atıma ilişmədi* (Ordubad) (7, 232, 236). Sefi Behbudov bu sözü omonim söz hesab edir.

Çünki Azərbaycan dili şivələrində bu sözün digər mənalarına da təsadüf olunub (15, 95).

Türk ədəbi dilində də *erişmək* sözü “çatmaq” mənasında işlənir: *Yolcular diyorlar ki erişmek ümidi az* (Ali M. Arolat) (68, 867).

İsmarramax//Sımarramax. Azərbaycan dili şivələrində (Çən-bərək, Gədəbəy, Karvansaray, Qazax, Tovuz) “sifariş, xəbər göndərmək” mənasında işlənir: *İsmarradım, dağdan koramaz yolleyjax cijim* (Karvansaray); *Cijimə sımarrladım kin, dağdan yağ yollasın* (Qazax) (11, 237; 12, 433).

Bu sözə eyni mənada Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində də təsadüf olunur: *Rəhmətlik son nəfəsində əllərimi tutub dedi: - Gülcahan, Əsrəfi sənə, səni də Allaha ismarladım* (A.Şaiq); *Dərziyə bir paltó ismarladım; Həsən qulluqçunu çağırdı, çay ismarladı* (Çəmən-zəminli) (11, 577).

Müasir türk dilində “tapşırmaq; nəyi isə əldə etməyi buyurmaq; sifariş etmək” mənalarında işlənir: *Doğacak çocuğu için bir beşik ismarlamış* (Burhan Felek) (69, 1325).

Örüməx`. Bu söz Azərbaycan dilinin Oğuz şivəsində “doğub-törəmək, artmaq” mənasını ifadə edir (7, 389). Azərbaycan dilinin Mingəçevir, Şəki şivələrində *örüyüv-artmax* mürəkkəb feilinin “çoxalmaq, artmaq, doğub-törəmək” mənaları qeyd olunub (7, 389). Azərbaycan dili şivələrində bu feilin müxtəlif variantlarına təsadüf olunub: *Get-gedə bı heyvannar üreyir* (Şamaxı); *To:xlar üriyib* (Göyçay); *Ürəyən heyvan yaxçıldı* (Şamaxı) (7, 524).

Üremək feili türk ədəbi dilində “artmaq, sayca çoxalmaq, doğub-törəmək” mənalarını ifadə edir: *Hayır kardaş! Doğurmasın deme sakin, var üre!* (Mehmet E.Yurdakul); *Nesilden nesile, kalpten kalbe arttı, üredi* (Yâkup K.Karaosmanoğlu) (70, 3270).

Sapıtmax. Azərbaycan dilinin İmişli, Zəngilan şivələrində “aldatmaq; sözündən qaçmaq” mənalarında işlənir: *Söz verdi ki, səni göndərəcəm, indi sapıdır* (Zəngilan) (7, 419).

Türk ədəbi dilində *sapıtmaq* sözü “doğru yoldan ayrılmaq” mənasını ifadə edir (75, 955): *Benim istediğim ruhsal sapıklıklardan, kadın-erkek ilişkilerindeki acaipliklerden bahseden bir eser* (134, 223).

**Səkməx`** sözü Gəncə dialektində “axsamaq; yelləncəkdə dizləri qatlaya-qatlaya ayaq üstə yellənmək” mənalarında işlənir: *Niyə səkirsən?; Həsən yelləncəx`də o qədər səkdi ki, başı hərləndi* (7, 425).

Müasir türk ədəbi dilində *sekmek* “bir və ya iki ayaq üstündə sıçramaq”: *Eyden yola, yoldan eve varabilmek için evvelce yerleştirilmiş iri kayalar üzerinde sekmek gerekirdi* (H. Taner); “*bir və ya iki ayaq üstündə sıçrayaraq yerimək*”: *Terliğin teki yok. Çıplak da basamam. Seke seke sofaya çıktım* (Ahmet Rasim) mənalarını ifadə edir. Bu söz müasir türk ədəbi dilində “axsamaq” mənasında da işlənir: *Ve yürürken de bir ayağı sekiyordu* (Burhan Felek). Bu dildə *sekmek* sözü quşa da aid edilir: *Tombul, küçük serçeler taşlarda sekiyorlar* (Enis B.Koryürek) (70, 2715). N.Qaziyevanın yazdığına görə, *səkmək* sözünün ədəbi dildə dəqiq qarşılığı olmadığı üçün 40-cı illərdən sonra ədəbi dilimizdə norma kimi sabitləşmişdir (30, 79): *Kəhər at səkərək qonşu evin həyatında göründü və bir göz qırpmında Cəmilin qarşısında dayandı* (M.Hüseyn) (13, 77).

**Sinnməx`**. Bu leksik vahid Azərbaycan dili şivələrində (Ağdam, Gədəbəy, Şəmkir, Tərtər, Tovuz) “gizlənmək məqsədilə aşağı əyilmək; qısılmaq” mənalarında işlənir: *Dədəm gəlir, aşağı sin; Canavar kirmiş gələr, sinər sürünün qava:na (Şəmkir); Oye:dəndə qavaxcan bəralərə sişerix`, elə kin, qavağımıza çıxer cü:r, əlvəsa:t çəkərix` çaxmağı* (Gədəbəy); *Ə:; aşağı sin, Mirzəli gəldi* (Tərtər); *Bu, barının divinə siner* (Tovuz) (7, 439).

Türk ədəbi dilində də “gizlənmək” mənasını ifadə edir: *Taşına yaslanıp dinlenenler var/Sindiler görünce bizi geçerken* (Faruk N. Çamlıbel) (70, 2805).

Sivişməx`. Azərbaycan dili şivəsində (Qafan rayonu) “bir bahnə ilə aradan çıxmaq, əkilmək” mənaları qeyd olunub: *Həsən övdən sivişib qaçdı* (7, 441).

Türk ədəbi dilində *sıvışmak* leksik vahidi “aradan çıxmaq, əkilmək” mənalarını ifadə edir: *Haber vermeden sıvışınca merak ettim* (Sait Faik) (70, 2787).

**Soluğ almax//solux dərməx`**.Azərbaycan dili şivələrində *soluğ almax* (Ağbaba); *solux dərməx`* (Goranboy, Qazax) frazeoloji birləşmələrinə “nəfəs almaq, nəfəs dərmək, dincəlmək” mənalarında

təsadüf olunub: *Qardaşım, qoy bir az soluğ alım* (Ağbaba); *Dayan bir soluğumu dərim* (Goranboy); *Yorulmuşam, qoy bir soluğumu dərem* (Qazax) (7, 443). Azərbaycan dilinin Qazax dialektində *solux* sözü “nəfəs” mənasında işlənir: *Bu dağın başına bir soluğa çıxərdım, indi da qojalmışam* (7, 443).

Türk dili üçün *soluk* sözünün “nəfəs” mənası səciyyəvidir: *Göğsünün üstünə yükleniyor, soluğunu kesiyordu* (Peyami Safa) (70, 2825). Türk ədəbi dilində *soluk almak* frazeoloji birləşməsi “dincəlmək, rahatlaşmaq” mənasını ifadə edir (70, 2825): *Gürültü, patırtı, hoplama, zıplama arasında soluk aldırmadan çabucak bitti* (134, 121).

Somutmax. Azərbaycan dili şivələrində (Çəmbərək, Qazax, Şəmkir, Tovuz) “büzüşüb dayanmaq, boynunu büküb durmaq” mənasında işlənir: *Yolun qırağında niyə somudorsan?* (Qazax); *Amanoy Nəsifyarım qada somudurdu* (Çəmbərək); *Gənə hasarın divində nə somudursan, sana dedilər qız razı dey dana?* (Tovuz); *Bu sö:ğün ağzında nə somudursan?* (Şəmkir) (7, 443).

Türk ədəbi dilində *somurtmak* leksik vahidi “danışmadığı halda küskün olduğunu, üzöldüyünü üz ifadəsi ilə bildirmə” mənasını ifadə edir: *Öyle bir zaman geldi ki benim somurtup oturduğuma köylüler de kızardular* (Fahri Celal) (70, 2826).

Sürməx. Azərbaycan dili şivələrində (Borçalı, İmişli, Qazax, Zəngilan) “sürgün etmək” mənasında işlənir: *Şah münü sürdü* (Borçalı) (7, 452).

Sürmek leksik vahidi türk ədəbi dilində də “sürgün etmək” mənasını ifadə edir: *Gelibolu'da çalışıyorum. Ustamı sürdüler* (Ömer Seyfettin) (70, 2882).

Ünnəmәx. *Ün* ismindən əmələ gəlmiş *ünnəmәx* sözü Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Gədəbəy, Gəncə, Qazax) “səsləmək, çağırmaq” mənalarında işlənib: *Səməd dayı səni ünne:r* (Qazax); *Gör nə cürə ünnüyür arvad yazıx* (Gəncə); *O məni ünnədi; Çox ünnədim, gəlif çıxmadı* (Gədəbəy) (7, 524).

Ün sözü müasir türk ədəbi dilində “şöhrət, nam” mənalarında işlənir: *Yararlı olmak, bu yolda ün sağlamak, hatta kahramanlaşmaq. İşte gençlik çağının şerefi... ve dramı* (Tarık Buğra). Bu dildə *ün* lek-

sik vahidinə *ün almak, ün salmaq* söz birləşmələrinin tərkibində də təsadüf olunub: *Misilsiz yararlıklarda bulunmuş, ün alıp şən vermiş bir vatanperverdir* (Refik H. Karay); *Bir ara bu isim büyük bir ün salmış* (Sait Faik) (70, 3269). *Ünlemek leksik vahidi türk dilinin şivələri üçün səciyyəvidir: "Recep Çavuş!" diye tekrar ünledi* (Memduh Ş.Esendal); *Bunlardan bazıları, bu çobanların ıssız dağların birinden öbürüne ünleyişlerine benzeyen seslerle başlar* (Ahmet H.Tanpınar); *Ya dağdan dağa şöyle ünlemek istiyorum* (Behçet K.Çağlar) (70, 3269). Bu leksik vahid qədim türkdilli abidələrdə işlənmiş və "səs, yüksək səs, nida, avaz, səda, şöhrət, şən" mənalarını ifadə etmişdir (103, 223). *Ün* sözü Azərbaycan dilinin əksər şivələrində "səs" mənasında işlənir: *Hər yana ün saldım* (İmişli); *Bir ün sallam ki, a:ləm yığılar* (İsmayılı); *Mədət kişi dağa-daşa ün salıf* (Gədəbəy); *Gejə-gündüz ünüm göyə qalxır* (Laçın); *Uzağdan ün gəldi, baxdım gördüm odı* (Salyan); *Ünüm tutduxcan bağırdım, əmbə eşitmədi* (Tovuz); *Be:je dişimin ağrısından o qədə ağlamışam, ünüm dağlara düşüf* (Şuşa) (7, 524). *Ün* sözü Şəkinin Qışlaq kənd şivəsində də işlənir: *Səssiz-ünsüz gəliv aparadı* (40, 189). Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün *ün* sözü arxaik sözlərdən biridir. Bu sözə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da təsadüf olunub: *Ozan aydır: "Avazım gödəlmədin, ünüm boğulmadın bir atdır, əlümə girdi, ilətim saqlıyayım", - dedi* (43, 60). Nəsiminin dilində də *ün* sözü qeydə alınıb: *Yedi iqlim topdoludur ünləri; Rəqiblərin ünü həm çün cərəsvar* (48, 121). Q.A.Abdullayeva görə tarixən klassiklərimizin dilində geniş işlənmə dairəsinə malik olan *ün* sözü 50-ci illər ədəbi nəslinin dilində cəmi bir dəfə qeydə alınmışdır: *Nə əlim çatır ona, nə ünüm yetir ona* (İ.Səfərli) (1, 80).

Üşəmməx`//Üşəmməg. Azərbaycan dili şivələrində (Cəbrayıl, Məgri, Tərtər, Zəngilan, Bakı, Cəlilabad, Əli Bayramlı, Kürdəmir, Sabirabad, Salyan) "qorxmaq" mənasında işlənir: *Qabaxlarda Ərəz yenişə-yoxuşa get-gəl eliyəndə üşənirdix', ama Şu:ra vaxdı vecimizə də dəyi* (Məgri); *Ağacın sö:gəsində qaraltı gördüm, üşəndim* (Tərtər); *Ağəz, nöş üşənirsən, danış da:* (Bakı); *Mən qarannığ öydə üşənirəm* (Əli Bayramlı); *Mən meşədən keçəndə elə üşəneydim, elə üşəneydim, çoxdan da çox* (Cəlilabad) (7, 525). Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Gəncə) *üşəmməx`* feilinin "şübhələnmək" mənası qeydə alınıb: *Onuñ danışığınnan birəz üşəndim* (4, 401; 7, 525). *Üşənmək* feili-

nə Nəsiminin dilində də təsadüf olunub: *Gülə əl sunmasun ol kim, dikənindən üşənür* (Nəsimi) (48, 132).

Müasir türk ədəbi dilində *üşənmək* feili “bir işə istəksiz yanaşmaq, tənbellik etmək, ərinmək” mənalarında işlənir (70, 3278).

Üşənmək feilinin kökü *üşmək* sözüdür: *üş-e-n-mek > üşənmək*. Bu söz “toplanmaq, yığılmaq” mənasını ifadə edir (80,703). “Toplanmaq və yığılmaq” mənaları Azərbaycan dialektlərində işlənən “qorxmaq” mənası ilə daha yaxındır. İnsan qorxduğu hadisənin qarşısında yığılıb kiçilə bilir, qorxu hissi insanın duyğularını bir nöqtəyə toplayır. Bu gün türk dilində işlənən *üşənmək* sözünün kökündə də *üşmək* feili olduğu üçün mənasında “toplanmaq” ifadəsi vardır. Bir işə istəksiz yanaşmaq, tənbellik etmək, ərinmək diqqəti bir nöqtəyə toplamamaqdan irəli gəlir.

Yapmağ. Bu feil Azərbaycan dilinin Göyçay keçid şivəsində “hazırlamaq, qayıрмаq” mənasında işlənir: *Möhrə palçıqdan yapılır* (7, 541).

Türk ədəbi dilində *yapmaq* sözü ilə bir çox məna ifadə edilir. Bu mənalarla yanaşı Azərbaycan dilinin Göyçay keçid şivəsində qeyd olunan mənaları da ifadə edir: *Bu vətəndaş biraz ahşapla, biraz kerpicdən/Yapabilmiş bu güzellikleri birkaç hiçten* (Yahyâ Kemal) (70, 3368).

Zəvərməx`. Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivəsində “uzanmaq” mənasında işlənir: *Görünən bir nə zəvərif, heş xəvəri varmı kın düynədən* (7, 557).

Türk ədəbi dilində *zıbarmak* sözü “yatmaq, çox içki qəbul edib sərxoş olmaq, ölmək” mənalarını ifadə edir: *Alkol büsbütün çıldırtır onu. Gözüne görünmemeli. İçsin, zıbarsın, sızsın, ondan sonra...* (Peyâmî Safâ); *Bîcâre mecnun oturduğu yerde zıbarmış gitmiştir* (Ahmet Mithat Efendi) (70, 3498).

Fəslə aid suallar:

1. *Azərbaycan dilinin hansı dialektlərində əlamət bildirən sözlər türk ədəbi dili ilə ortaq işlənir?*
2. *Azərbaycan dilinin hansı dialektlərində hərəkət bildirən sözlər türk ədəbi dili ilə ortaq işlənir?*
3. *Azərbaycan dili dialektlərində hansı əlamət bildirən sözlər türk ədəbi dili ilə ortaq işlənir?*
4. *Azərbaycan dili dialektlərində hansı hərəkət bildirən sözlər türk ədəbi dili ilə ortaq işlənir?*
5. *Azərbaycan dili dialektlərində türk dili ilə ortaq işlənən türk, ərəb, fars, yunan, monqol mənşəli əlamət bildirən sözləri seçib yazın.*
6. *Azərbaycan dili dialektlərində türk dili ilə ortaq işlənən türk, ərəb, fars, yunan, monqol mənşəli hərəkət bildirən sözləri seçib yazın.*

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Aşmarin N.İ. Azərbaycan türk lüğətini tərtib etmək üçün toplanacaq materiallar haqqında dəstürləmə və proqram [Mətn]. Azərbaycan Tədqiq və Tətöbbö Cəmiyyətinin tarix-etnoqrafi bölməsi. Bakı: Azərbaycan Tədqiq və Tətöbbö Cəmiyyəti, 1924, 22s.
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 440 c.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı: Elm, 1990, 282 s.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərb.SSSR EA nəşriyyatı, 1964, 476 s.
5. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I c., A-L. Ankara: 1999, 374 s.
6. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. II c., M-Z. Ankara: 2003, 653 s.
7. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 566 s.
8. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1967, 279 s.
9. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955, 264 s.
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 c., cild I, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 740 s.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 c., cild II, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 790 s.
12. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 c., cild III, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 671 s.
13. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 c., cild IV, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 708 s.
14. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996, 250 s.
15. Behbudov S. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2003, 206 s.
16. Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1992, 198 s.
17. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Pedaqoqika. "Vətən Tarixi" Seriyası, 2004, 392 s.
18. Cəfəroğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Mütərcim, 2008, 408 s.
19. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1979, 260 s.
20. Əhmədov B.B. Azərbaycan dilində leksika məsələləri (şivələrdə söz yaradıcılığı). Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1990, 136s.
21. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı: "Bakı Dövlət Universiteti" nəşriyyatı, 1994, 196 s.
22. Əlizadə A. Kürəkən sözü haqqında //Türkologiya, 2003, № 1-2, s.20-23

23. Əl-Mocəm əl-Vəciz. Misir: Misir Təhsil Nazirliyinin xüsusi nəşri, 687 s.
24. Əzizov E.İ. Azərbaycan dili dialekt leksikasının tarixi inkişafı//Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər, Azərbaycan Dövlət Universiteti,1988, s. 40-46
25. Əzizov E. Söz xəzinəsi: Söz haqqında araşdırmalar. Bakı, 1995, 127 s.
26. Əzizov E.İ. Azərbaycan dili şivələrinin yeni təsnifat//Türkologiya, 1995, № 1-6, s. 3-11
27. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası (Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı). Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşr. Bakı: "Elm və Təhsil"i nəşriyyatı, 2016, 347 s.
28. Əzizov E. «Kitabi-Dədə Qorqud» və Azərbaycan dili dialektləri//Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, X, AMEA Folklor Elmi-Mədəni Mərkəzi, Bakı, 2001, s. 171-177
29. Əzizov E. Qədim və müasir türk dilləri haqqında // Heydər Əliyev və Azərbaycan filologiyası, Bakı: BDU-nun nəşri, 2003, s. 201-210
30. Əzizov E.İ. Bədii dildə dialektizmlərin yeri //«Filologiyanın aktual problemləri» mövzusunda elmi-nəzəri konfrasin materialları, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, s. 64-78
31. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: ADU nəşri, 1976, 152 s.
32. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I cild, Bakı: Elm, 2012, 475 s.
33. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983, 186 s.
34. Qazıyeva N. Azərbaycan ədəbi dili normalarının formalaşmasında dialektlərin rolu. Bakı: «Təhsil» EİM, 2003,146 s.
35. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş: Dərslik. Bakı, 2006, 384 s.
36. Xəlilov Ş.X. Mustafa Zəririn «Yusif və Züleyxa» poemasının dilində türk mənşəli arxaizmlər//Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər, Azərbaycan Dövlət Universiteti,1988, s. 32-39
37. Xəlilov Ş.X. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində qədim türk leksikası//Azərbaycan dili tarixi məsələləri tematik məcmuəsi, Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, s. 27-33
38. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: Maarif, 1997, 491 s.
39. İraq-türkman ləhcəsi, Bakı: Nurlan, 2004, 421 s.
40. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968, 273 s.
41. Kaşğari M. Divanü lüğat-it türk I. Bakı: Ozan, 2006, 511s.
42. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003, 583 s.
43. Kitabi-Dədə Qorqud (Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir). Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
44. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Ensiklopediyası: 2 cildə. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, I c., 622 s.: II c., 567 s.

45. Kərkük folklor antologiyası. Bakı, 1987, 366 s.
46. Mahmudlu Y. Azərbaycan tarixi İntibah dövrü (IX əsrin ikinci yarısı – XIII əsrin əvvəlləri). Bakı: "Altay dünyası" jurnalının nəşri, 1996, 84 s.
47. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2008, 237 s.
48. Məmmədova Q. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 156 s.
49. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 318 s.
50. Piriyev E.P. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında fars sözlərinin işlənmə təzliyi//Türk dillərinin yazılı abidələrinə dair tədqiqlər, Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1985, s. 84-92
51. Ramazanov K. Türk dillərində quş adları//Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri, I c., Bakı: "Kitab aləmi" nəşriyyatı, 2004, 331s.
52. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
53. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1961, 282 s.
54. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, 319 s.
55. Sefi Behbudov – 75. Bakı: Nurlan, 2008, 230 s.
56. Şabanova F.Ə. Oğuz-səlcuq abidələrində qohumluq terminləri//Türk dillərinin yazılı abidələrinə dair tədqiqlər, Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1985, s. 91-93
57. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1957, 211 s.
58. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azər-tədrisnəşr, 1967, 420 s.
59. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı:Şərq-Qərb, 2008, 415s.
60. Təkləli M. Rus dilində türk sözləri. Bakı: Nurlar, 2006, 271 s.
61. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyası: Keçid şivələrin morfolojiyası və sintaksisi. Bakı: ADU nəşri, 1975, 118 s.
62. Vəliyev A.H. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı: Elm, 2005, 335 s.
63. Vəliyeva G.Q. Azərbaycan dilində sinonimliyin tarixi inkişafı//Azərbaycan dili tarixi məsələləri, Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, s. 34-37
64. Vəliyeva G. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2001, 167 s.
65. Zeynalov F.R. Türkologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 343 s.
66. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı: «MBM» nəşriyyatı, 2008, 349 s.

TÜRK DİLİNDƏ

67. Ayan E. Selçuklar'ın Oğuz-Türkmen Siyaseti//Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 165, Aralık 2006, s. 23-33
68. Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 1 (A-G), İstanbul: Kubbelaltı Neşriyatı, Mart, 2006, 1125 s.
69. Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 2 (H-N), İstanbul: Kub-bealtı Neşriyatı, Mart, 2006, 2372 s.
70. Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 3 (O-Z), Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, Mart 2006, 3549 s.
71. Caferoğlu Ahmet, Türk Dili Tarihi(I-II), İstanbul: Enderun Kitabevi, 1984, 246 s.
72. Cəfəroğlu A. Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler (Van, Bitlis, Muş, Karaköşe, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak İlleri Ağızları), Ankara: AÜB, 1995, 288 s.
73. Deny Jean. Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi), Türkçeye Çeviren Oytun Şahin, Ankara, 2004, 164 s.
74. Develi H. Dil Doktoru (Dile ve Türkçeye Dair Yazılar). İstanbul: Kesit Yayınları, 2008, 250 s.
75. Doğan D.M. Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Ülke Yayın Haber Tic. LTD. ŞTİ, 1994, 1169 s.
76. Ercilasun A.B. Kars İli Ağızları, Ankara: Gazi Üniversitesi, 1983, 386 s.
77. Erdem M. Modern Oğuz Türkçesi Söz Varlığı (Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Standart Türleri Esasında), Ankara: "Grafikler" Yayınları, 2009, 131 s.
78. Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, 2.baskı, Ankara: Bizim Büro Basım Evi, 1999, 512 s.
79. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. 20. baskı. İstanbul: Bayrak Yayınları, 1993, 384 s.
80. Eyuboğlu İ.Z. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998, 782 s.
81. Faruk K. Timurtaş. // Türkçecilik Cereyanının Tarihi, Türk Dünyası El Kitabı, II cilt, Dil –Kültür-Sanat, İkinci Baskı, An-kara, 1992, s. 248-259
82. Hacızade N. Kazan Tatarcasının Mordva-Karatay ağzı ve bu ağzın dil özellikleri//Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 10 sayı, Güz 2001, s. 51-62
83. Hengirmen M. Türkçe Dilbilgisi, 2. Basım, Ankara: Engin yayınları, 1997, 611 s.
84. Heyet Cevat. Azərbaycan'ın Türkleşməsi və Azərbaycan Türkçesinin Təşəkkülü//Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, cilt 1, Sayı 1, Kasım 2004, s. 7-19
85. Kabaklı A. Türk Edebiyatı (I), İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2002, 701 s.
86. Karahan L. Azərbaycan Dialektoloji Atlası Hakkında//Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 567, Mart 1999, s. 185-189

87. Karahan Leyla, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996, 204 s.
88. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991, 1183 s.
89. Koç K., Baynıyazov A., Başkapan V. Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003, 680 s.
90. Korkmaz Z. Türk Dilinin Gelişimi ve Tarihi Devreleri//Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1990, s. 30-54
91. Korkmaz Z. Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (fonetika). Ankara: AÜB, 1994, 125 s.
92. Korkmaz Z. Cumhuriyet Devrinde Türk Dilindeki Gelişmeler//Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1, TDK Yay.:629, Ankara 1995 , s. 909-919
93. Merçil E. Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç) İstanbul: İSAR, 1999, 323 s.
94. Oğuzname (Emsal-i Mehmedali), XVI. yy.da yazılmış Türk Atasözleri Kitabı, Hazırlayan Samed Alizade, Eklerle Yayına Hazırlayan Prof.Dr.Ali Haydar Bayat, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992, 128 s.
95. Şükûn Z., Okumuş Ö. Farsça-Türkçe Lûgat, İstanbul: MEB, 1996 , I c., 706 s.; II c., 1374 s.; III c., 2040 s.
96. Tekin Talat. Türkoloji Eleştirileri. Ankara: Doruk Yayınları, 1994, 158 s.
97. Temir A. Ural-Altay ve Altay Dilleri//Türk Dünyası El Kitabı, II Cilt, Dil-Kültür-Sanat, II baskı, Ankara, 1992, s. 3-7
98. Tietze A. Tarihi ve etimoloji Türkiye türkçesi sözlüğü, cilt 1, A-E, simurg, İstanbul: WIEN, 2002, 763 s.
99. Tokath S. Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesindeki Eş Sesli Kelimeler Üzerine//Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 16, Yıl: 2004 /1, s. 141-156
100. Türkiye Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine Büyük Sözlük, Hazırlayan Dr. Yaşar Akdoğan, İstanbul: Deniz Kitabevi, 2000, 464 s.
101. Uğurlu M. Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği//Bilig + Bahar / 2004, sayı 29, s. 20-30
102. Uludağ S. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Marifet Yayınları, 1995, 604 s.
103. Yeni Tarama Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983, 476 s.
104. Yudahin K.K. Türkçeye çeviren A.Taymas, Kırgız Sözlüğü, c II,(k-Z), 3. baskı, Ankara: TDK yayınları, 1994, 809 s.

RUS DİLİNDE

105. Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. Москва: Издатель Валерий Костин, 2001, 939 с.
106. Бегжанов Т. Термины родства в Муйнакском говоре каракалпакского языка//Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1966, т. 4, с. 189-194

107. Благова Г.Ф.Тюркские склонения ареально-историческом освещении. Москва: Наука,1982, 304 с.
108. Гаджиева Н.З.Тюркоязычное ареалы Кавказа. Москва: Наука, 1979, 263 с.
109. Дмитриев Н.К. Турецкий язык. Москва: Наука, 1960, 96 с.
110. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М -Л.: Наука, 1940, 206 с.
111. Древнетюрский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 стр.
112. Кононов А.Н. Очерк истории изучения турецкого языка Ленинград: Наука, 1976, 120 с.
113. Мусаев К.М.Лексикология тюркских языков. Москва: Наука, 1984, 228 с.
114. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языков// Историческое развитие лексики тюркских языков.М., Издво АН СССР,1961.с.11-81
115. Русско-карачаево-балкарский словарь. М.: Советская энциклопедия, 1965, 744 с.
116. Русско-ногайский словарь. М.: Советская энциклопедия, 1956, 734 с.
117. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г» и «Д»). Москва: Наука, 1980
118. Серебренников В.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, изд. 2. М.: Наука, 1986, 299 с.
119. Туркменско-русский словарь. М.: Советская энциклопедия, 1968, 832 с.

İNTERNET RESURLARI

120. Derleme Sözlüğü. C: 2 <http://tdkterim.gov.tr/Türkiye Türkçesi ağızları sözlüğü>
121. Derleme Sözlüğü. C: 4. <http://tdkterim.gov.tr/Türkiye Türkçesi ağızları sözlüğü>
122. Derleme Sözlüğü. C: 5. <http://tdkterim.gov.tr/Türkiye Türkçesi ağızları sözlüğü>
123. Derleme Sözlüğü c: 6 <http://tdkterim.gov.tr/Türkiye Türkçesi ağızları sözlüğü>
124. Derleme Sözlüğü c: 8 <http://tdkterim.gov.tr/Türkiye Türkçesi ağızları sözlüğü>
125. Derleme Sözlüğü. C:10. <http://tdkterim.gov.tr/Türkiye Türkçesi ağızları sözlüğü>

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR

126. Ayverdi S. Arkamızda Dönen Dolaplar, 1. Baskı, İstanbul: Özal Matbaası, Mart 2007, 255 s.
127. Buğra T. Küçük Ağa, İstanbul: MEB, 1992, 618 s.
128. Buğra T. İbiş'in rüyası. İstanbul: Ötüken neşriyatı, 1993, 256 s.
129. Buğra T. Osmançık. İstanbul: Ötüken neşriyatı, 1995, 371 s.
130. Bulut Ş. Al Karısı. İstanbul: Dergah Yayınları, 1971, 179 s.
131. Çokum S. Ağustos Başağı. İstanbul: Ötüken neşriyatı, 1993, 445 s.

132. İşinsu E. Atlıkarınca. İstanbul: Ötüken neşriyatı, 1993, 176 s.
133. Güntekin R.N. Akşam Güneşi. İstanbul: İnkılap Yayın, 2002, 341 s.
134. Karay R.H. Bugünün Saraylısı. İstanbul: İnkılap kitabevi, 2002, 340 s.
135. Kutlu M. Bu Böyledir. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991, 83 s.
136. Kutlu M. Ya Tahammül Ya Sefer. İstanbul: Dergah Yayınları, 1992, 116 s.
137. Safa P. Yalnızız. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993, 381 s.
138. Tahir K. Yol Ayrımı. İstanbul: Adam Yayınları, 1993, 361 s.
139. Tahir K. Esir Şehrin İnsanları. İstanbul: Adam Yayınları, 1995, 340 s.
140. Tanpınar A.H. Saatleri Ayarlama Enstitüsü. İstanbul: Dergay Yayınları, 2008, 368 s.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKTLƏRİ	7
1.1. <i>Azərbaycan dilinin formalaşması tarixinə dair</i>	7
1.2. <i>Azərbaycan dilinin dialekt sistemi və şivələrin tədqiqi tarixi</i>	14
1.3. <i>Azərbaycan dili dialektlərinin fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri</i> ..	20
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKTLƏRİNDƏ AD BİLDİRƏN SÖZLƏR	25
2.1. <i>Qohumluq münasibətləri bildirən sözlər</i>	26
2.2. <i>Adət-ənənə və mərasim adları ilə bağlı olan sözlər</i>	35
2.3. <i>İnsanın bədən üzvlərinin adları</i>	36
2.4. <i>Heyvan adları</i>	38
2.5. <i>Yemək, içki, qab-qacaq adları</i>	41
2.6. <i>Quş adları</i>	47
2.7. <i>Heyvandarlıqla bağlı olan sözlər</i>	48
2.8. <i>Əmək alətləri, müxtəlif əşyalar və onların hissələrinin adları</i>	50
2.9. <i>Pul və ölçü vahidlərini bildirən sözlər</i>	55
2.10. <i>Coğrafi şəraitlə əlaqədar olan sözlər</i>	56
2.11. <i>Tikili adları</i>	59
2.12. <i>Bitki adları</i>	60
2.13. <i>Zaman məfhumunu bildirən sözlər</i>	62
2.14. <i>Geyim və parça adları</i>	63
2.15. <i>Bəzək əşyalarının adları</i>	68
2.16. <i>Bağ və bostanla bağlı sözlər</i>	69
2.17. <i>Xəstəlik adlarını bildirən sözlər</i>	71
2.18. <i>Məişətə bağlı olan sözlər</i>	72
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKTLƏRİNDƏ ƏLAMƏT, KEYFİYYƏT VƏ HƏRƏKƏT BİLDİRƏN SÖZLƏR	76
3.1. <i>Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər</i>	76
3.2. <i>Hərəkət bildirən sözlər</i>	92
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	113
İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR	118

